

EX TEMPORE

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Ex Tempore

Hoofdredacteur:

Emiel Geurts

Redactie:

Kris van der Aar
Alicia Anthonise
Xia van Beuningen
Gaby Craninckx
Corine van den Eijnden
Madelief Feenstra
Vera Feron
Emiel Geurts
Sam Heijnen
Jehan Hillen
Emma Hooghwinkel
Iris Houben
Sanne de Jong
Floris Meens
Fons Meijer
Wouter Raaijmakers
Tim Riswick
Joost Rosendaal
Joost Snaterse
Jenna The
Ellen Theuws
Isaac Thomas

Eindredactie:

Jehan Hillen
Emma Hooghwinkel
Gaby Craninckx

Druk:

Bookbuilders Nijmegen

Afbeeldingen omslag:

Boven: Tekening van Wouter Lutkie door Jan Toorop, 1927. Collectie KDC, Afbeeldingen klein formaat 2a19526

Onder: Muurschildering Theophanu, Studio Hartebeest, Waalkade Nijmegen. Foto: Gijs Brok.

Jaargang 40 (2021), afl.1

ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Ex Tempore biedt studenten, docenten, onderzoekers en alumni Geschiedenis van de Radboud Universiteit alsook alle andere historisch geïnteresseerden de mogelijkheid op de hoogte te blijven van de meest recente ontwikkelingen in de Nijmeegse geschiedwetenschap. Jaarlijks brengt de redactie drie edities uit, waaronder minimaal één themanummer en waarvan goed leesbare, wetenschappelijke artikelen van Nijmeegse historici over allerlei landelijk aansprekende onderwerpen telkens de kern vormen. Hiernaast bieden wij studenten de mogelijkheid om in één team samen met docenten ervaring op te doen in de redactie van een wetenschappelijk tijdschrift. Dit maakt *Ex Tempore* voor hen een unieke leer-school.

Redactiesecretariaat:

Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
telefoon: 024 3615641
e-mail: etvt@student.ru.nl
<https://www.ru.nl/extempore/>

Verenigingsbestuur:

dr. F.B.G.B.M. Meens (voorzitter), J.W.I. Thomas (secretaris), BA, C.R.C.M. van den Eijnden (penningmeester), MA.

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. C. van Baalen, prof. dr. M.L.M. van Berkel, prof. dr. M.E.B. Derks, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. W.J.H. Furnée, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. A.A.P.O. Janssens, prof. dr. J. Kok, prof. dr. W.P. van Meurs, prof. dr. M.E. Monteiro, prof. dr. L. Spruit, prof. mr. H.L.E. Verhagen, prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2015) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op aanvraag.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2021: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen. Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 november. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op rekeningnummer NL77 INGB 0008 1693 32 t.n.v. Ex Tempore, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

© Ex Tempore, Nijmegen 2021

Inhoud

Redactioneel	4
Artikelen	
Mariëtte Verhoeven Van Constantinopel naar Nijmegen	6
Theophanu en 'Byzantijnse' architectuur in Ottoonse residenties	
Sander Govaerts De Nederlandse biodiversiteit in de late middeleeuwen (1300-1500)	24
Een verkenning	
Bart Zwegers Eigenheid en gemeenschappelijkheid	42
Gotische architectuur en katholieke emancipatie in Nederland, 1850-1890	
Annabel Buiten en Paul Puschmann 'De Karavaan van Wee en Wanhoop'	62
Een analyse van de berichtgeving over Belgische vluchtelingen in Nederlandse kranten tijdens de Eerste Wereldoorlog	
Vaste rubrieken	
Interview	84
<i>Marieke Oprel</i>	
Boeken top vijf	90
<i>Sanne Muurling</i>	
Alumnus	93
<i>Wouter Daemen</i>	
Uit het archief	96
<i>Ramses Peters</i>	
Recensie	102
<i>Emiel Geurts</i>	
Ivoren toren	105
Auteursinformatie	107

Redactioneel

Na een bewogen kalenderjaar biedt Ex Tempore u hierbij het eerste nummer van 2021 aan. Ook dit jaar blijven voorlopig onze vergaderingen online plaatsvinden en moeten de auteurs het veelal doen met online onderzoek. Desalniettemin heeft de redactie wederom een interessant nummer weten neer te zetten, gevuld met verschillende artikelen over uiteenlopende onderwerpen. Wij hopen dat dit nummer van Ex Tempore u afleiding en verdieping biedt in de voortdurende uitdagende tijd waarin wij ons allemaal bevinden.

Het nummer wordt geopend met een artikel van kunsthistorica Mariëtte Verhoeven. Dit artikel stelt het leven van de Byzantijnse prinses Theophanu centraal. Verhoeven gaat in op de periode waarin Theophanu keizerin werd van het Ottoonse rijk door haar huwelijk met keizer Otto II in 972. De Ottonen hadden geen vaste residentie maar reisden van palts naar palts. Dit resulteerde erin dat Theophanu verbleef in vele plaatsen zoals Rome, Ravenna, Aken en Nijmegen. Aan de hand van de reizen die Theophanu maakte, wordt de relatie verklaard tussen de gebouwen die Theophanu kende uit het tiende-eeuwse Constantinopel en de gebouwen in de verschillende paltsen, zoals de San Vitale, de Paltskapel en de Valkhofkapel.

Het volgende artikel neemt ons van de vroege middeleeuwen mee naar de late middeleeuwen in Nederland. Het artikel van Sander Govaerts kijkt naar de evolutie van de Nederlandse biodiversiteit vanuit een historisch perspectief maar doet dit niet, zoals vaak gedaan wordt, vanuit de prehistorie maar vanuit de late middeleeuwen (1300-1500). Govaerts beargumenteert dat dit de oudste periode is waarvoor genoeg archeologisch en historisch bronmateriaal beschikbaar is om de biodiversiteit en haar ontwikkeling te kunnen reconstrueren. In zijn artikel wijst Govaerts op de verdwijning van bepaalde soorten dieren en planten alsook op de, vaak bewuste, introductie van beide. Het artikel betreft niet enkel een analyse van de beschikbare archeologische en historisch bronnen maar gaat ook in op de relevantie van de bevindingen voor het huidige natuurbeheer in Nederland.

Vervolgens neemt Bart Zwegers ons in 'Eigenheid en Gemeenschappelijkheid' mee naar de 'stijlstrijd' van de negentiende eeuw. Waar dit maatschappelijke conflict op het eerste gezicht slechts lijkt te gaan over de esthetische waarde van architectonisch erfgoed, stelt Zwegers dat er een diepere betekenis achter verborgen ligt. Kerkelijke architectuur vormde, volgens Zwegers, voor de katholieken namelijk een manier om hun plek op te eisen in de Nederlandse geschiedenis, waardoor het katholicisme en de Nederlandse identiteit weer verenigbaar zouden worden. Daarmee zijn de bouwwerken uit deze periode dus niet alleen een reflectie

van esthetische voorkeuren, maar ook een afspiegeling van bredere sociaal-politieke verhoudingen en ideologische denkbeelden.

Tot slot, via het laatste artikel van deze uitgave, komen we uit in de moderne tijd, en wel de twintigste eeuw. Annabel Buiten en Paul Puschmann werpen in dit artikel een nieuw licht op de geschiedenis van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog aan de hand van een voor vandaag de dag zeer bekend thema. In deze bijdrage staan namelijk vluchtelingen centraal, in het bijzonder Belgische vluchtelingen die gedurende de Eerste Wereldoorlog naar het neutrale Nederland vluchtten. Aan de hand van een uitgebreide analyse van gedrukte media lichten Buiten en Puschmann de beeldvorming omtrent de vluchtelingeninstroom toe. Middels zowel een kwalitatieve als kwantitatieve analyse, wordt aangetoond wat de aard van de berichtgeving omtrent de Belgische vluchtelingen was en hoe de toon mogelijk verklaard kan worden.

Naast de vier bovengenoemde artikelen kunnen de vaste rubrieken natuurlijk niet ontbreken. De redactie interviewde voor dit nummer de politiek historica Marieke Oprel die sinds augustus 2019 werkzaam is aan de Radboud Universiteit Nijmegen (RU). In het gesprek kwamen vele onderwerpen aan bod, waaronder, haar proefschrift, onderzoek doen en college geven in tijden van corona en haar visie op de rol van historici in de hedendaagse maatschappij. De Boeken top-5 wordt dit keer verzorgd door Sanne Muurling, die meerdere boeken aanraadt die gaan over onrechtvaardige situaties, overmatig alcoholgebruik en andere alledaagse tragische situaties. De alumnusrubriek wordt verzorgd door Wouter Daemen, die Geschiedenis studeerde in Nijmegen. Daemen laat zien hoe hij al tijdens zijn studie belangrijke stappen heeft ondernomen voor zijn carrière, zelfs toen hij nog niet geheel wist hoe deze eruit zou komen te zien. In de rubriek Uit het archief geeft Ramses Peters een inzicht in het archief van Wouter Lutkie, een priester die zich onder andere bezighield met internationale katholieke samenwerking en verbroedering, maar vooral bekend werd door zijn sterke antidemocratische en fascistische opinie. Het nummer wordt vervolgens afgesloten met een recensie van Emiel Geurts, student van de research master, over het relatief recente werk *Krijgsmacht en handelsgeest. Om het machtsevenwicht in Europa. 1648-1813*. Tot slot verwelkomen wij Xia van Beuningen en Iris Houben als nieuwe redactieleden.

Wij wensen u veel leesplezier toe!

Van Constantinopel naar Nijmegen

Theophanu en 'Byzantijnse' architectuur in Ottoonse residenties

Mariëtte Verhoeven

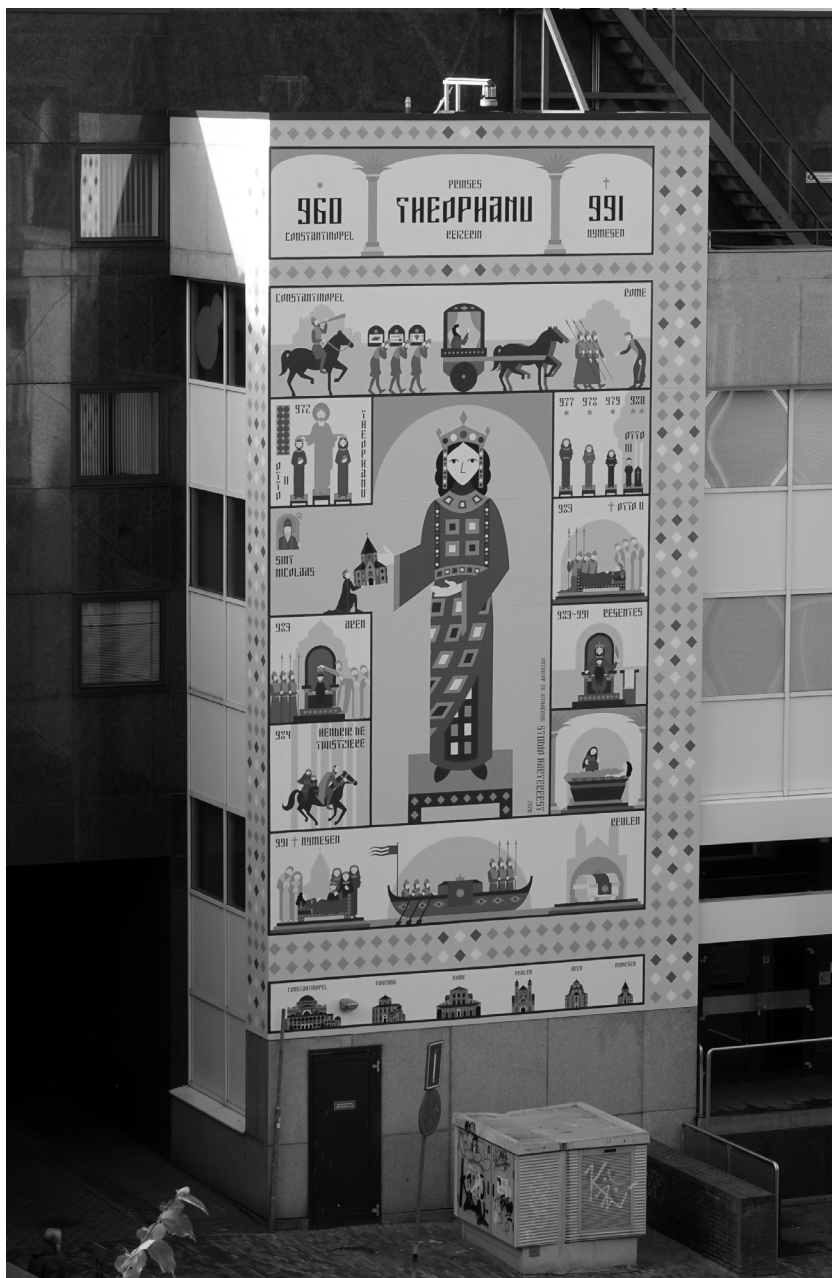
Sinds het najaar van 2020 prijkt er een schildering van de Byzantijnse prinses Theophanu (ca. 960 – 972) op een muur aan de Waalkade in Nijmegen (afb. 1).¹ Hierop staan plaatsen en gebouwen afgebeeld die een belangrijke rol hebben gespeeld in haar leven als prinses aan het hof in Constantinopel en als keizerin van het Ottoonse Rijk. Vanuit het perspectief van Theophanu wordt in dit artikel een route afgelegd die begint in Constantinopel en eindigt in Nijmegen. De focus ligt op drie residenties waar Theophanu meerdere malen verbleef en waar gebouwen stonden die, direct of indirect, naar 'Byzantijns' model zijn gebouwd. Het betreft de San Vitale in Ravenna, de Paltskapel in Aken en de St. Nicolaaskapel in Nijmegen.

In 972 kwam er met het huwelijk tussen prinses Theophanu en keizer Otto II, die in 967 tot medekeizer van zijn vader Otto I werd gekroond, een directe relatie tot stand tussen het Byzantijnse en het Ottoonse Rijk.² Een dergelijke verbintenis was van strategisch belang voor beide keizers. De Byzantijnse keizer Nikephoros Phokas wilde rust aan de westelijke grens van zijn rijk om zich te kunnen concentreren op de dreiging van zowel de Bulgaren vanuit het noorden als de Arabieren vanuit het oosten. Otto I wilde op zijn beurt een duidelijke afgrenzing van zijn rijk in Italië. Otto had in 955 als koning van het Oost-Frankische Rijk, met als kerngebied het huidige Duitsland, de Hongaren verslagen. Vervolgens had hij het koninkrijk Italië bezet en de Italiaanse vorstendommen Spoleto, Benevento, Capua en Salerno aan zijn heerschappij onderworpen. Na

1 De muurschildering van Theophanu is gemaakt door Studio Hartebeest en is de eerste in een reeks van vijftien muurschilderingen die binnen het project *Waalpaintings* (www.waalpaintings.nl) gerealiseerd worden. *Waalpaintings* is een initiatief van de aan het Radboud Institute for Culture and History (RICH) verbonden historici Erika Manders en Dennis Jussen en stelt zich tot doel de rijke geschiedenis van Nijmegen zichtbaar te maken.

2 De termen 'Byzantijnse Rijk', 'Ottoonse Rijk' en 'Byzantijnen' en 'Ottonen' werden in de tijd zelf niet gebruikt. De 'Byzantijnen' noemden zichzelf Romeinen en werden in het Westen als Grieken aangeduid. Ze heersten over het oostelijk deel van het voormalige Romeinse Rijk. 'Ottonen' verwijst naar de keizers Otto I, II en III, die afkomstig waren uit een Saksisch hertogelijk geslacht, de Liudolfingen. Hun rijk, dat later het Heilige Roomse Rijk werd genoemd, strekte zich in zijn grootste omvang grofweg uit over de huidige landen Nederland, België, Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland, het westelijk deel van Frankrijk en delen van Italië.

Afbeelding 1. Muurschildering Theophanu, Studio Hartebeest, Waalkade Nijmegen. Foto: Gijs Brok.

zijn kroning tot keizer in 962 was hij de belangrijkste heerser in het Westen, maar werd als zodanig niet officieel erkend door de Byzantijnse keizer.

Een huwelijk tussen Otto II en een Byzantijnse keizersdochter werd door Otto I als dé manier gezien om zijn macht te legitimeren en zich in navolging van de Frankische keizers te afficheren als de rechtmatige opvolger van de Romeinse keizers; een rol die de Byzantijnse keizer ook voor zichzelf opeiste. In 967 en 968 waren er al mislukte pogingen ondernomen om de hand te vragen van de *porphyrogenneta* ('in het purper geboren') Anna, de dochter van keizer Romanos II en keizerin Anastasia Theophanu. In 968 kreeg de westerse gezant Liutprand van Cremona van keizer Nikephoros Phokas, die getrouwd was met de weduwe van zijn voorganger Romanos II, te horen dat hij zijn stiefdochter Anna alleen uit zou huwelijken als hij daarvoor 'Rome en Ravenna en al het grondbezit van daar tot hier' in ruil zou krijgen; een eis waar niet aan werd voldaan.³

In 971 werd een nieuwe poging ondernomen toen een gezantschap onder leiding van bisschop Gero van Keulen naar Constantinopel werd gestuurd. Daar was in 969 keizer Johannes I Tzimiskes aan de macht gekomen, die zijn voorganger Nikephoros Phokas had laten vermoorden met behulp van diens vrouw Anastasia Theophanu, met wie hij een heimelijke relatie had. Tzimiskes stemde toe in de uithuwelijking van zijn aangetrouwde nicht Theophanu. Er zijn geen Byzantijnse bronnen overgeleverd waarin Theophanu wordt genoemd, maar op basis van westerse bronnen wordt aangenomen dat zij rond 960 werd geboren uit een adellijk geslacht.⁴ In het Ottoonse Rijk bleek men er zich van bewust dat de bruid van Otto II weliswaar afkomstig was uit het paleis in Constantinopel maar dat zij geen keizersdochter, en dus geen echte prinses was.⁵ Het is inderdaad aannemelijk dat Theophanu als lid van de keizerlijke familie aan het hof in Constantinopel verbleef vanaf het jaar dat haar oom keizer werd in 969 tot aan haar vertrek naar het westen in 972.

Theophanu arriveerde in 972 met haar gevolg in Italië, waarschijnlijk in Pescara, en werd in Benevento ontvangen door bisschop Dietrich van Metz.⁶ Het gezelschap reisde vervolgens door naar Rome, waar in de St. Pieter op 14

3 Liutprand van Cremona, 'Legatio' in: A. Bauer en R. Rau eds., *Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit* (Darmstadt 1971) 15-18, 183-185.

4 Over Theophanu en haar achtergrond: K. Leyser, 'Theophanu divina gratia imperatrix augusta: Western and Eastern Emperors in the Later Tenth Century' in: Adelbert Davids ed., *The empress Theophano. Byzantium and the West at the turn of the first millennium* (Cambridge 1995) 1-27; Odilo Engels, 'Theophanu, the western empress from the East' in: *Ibidem*, 28-48.

5 Thietmar van Merseburg, *Chronicon*, Robert Holzmann en W. Trillmich eds. (Darmstadt 1992) II, 56; *Vita Mathildis reginae antiquior*, Bernd Schütt ed. (Hannover 1994).

6 De informatie in dit artikel over de reisroutes van Theophanu is ontleend aan Gunther Wolf, 'Itinerar der Prinzessin Theophano/Kaiserin Theophanu', *Archiv für Diplomatik* 35 (1989) 237-254.

Afbeelding 2. Hagia Sophia, Istanbul, interieur. Foto: Mariëtte Verhoeven.

april het huwelijk tussen Theophanu en Otto II door paus Johannes XIII werd voltrokken en Theophanu tot medekeizerin werd gekroond, naar voorbeeld van het hof in Constantinopel. In de tiende eeuw was de St. Pieter de basilica die door keizer Constantijn de Grote (r. 306-337) in de vierde eeuw was gebouwd en uiteindelijk eind zestiende eeuw moest plaatsmaken voor de huidige kerk. De Constantijnse basilica was qua grootte imposant maar qua vorm eenvoudig, namelijk rechthoekig en overdekt met een dak. De kerk moet op Theophanu een relatief sobere indruk hebben gemaakt. Zij was immers afkomstig uit Constantinopel, waar de Hagia Sophia de kathedraal was waarin de keizerlijke familie aan de liturgie deelnam. Deze kerk was in de zesde eeuw gebouwd door keizer Justinianus (r. 527-565) en was qua vorm, die een combinatie was van een centraalbouw en een basilica, uniek. Boven de vierkante centrale ruimte verhief zich hier een enorme koepel die leek te zweven omdat de pijlers verborgen waren in de zijschepen (afb. 2). De centrale ruimte werd op de eerste verdieping omgeven door een galerij waar de vrouwelijke leden van de keizerlijke familie plaatsnamen tijdens de liturgie, om van daar het ritueel, dat gekenmerkt werd door processies met veel vertoon en gezang, te aanschouwen zonder er direct aan deel te nemen.

Tijdens de huwelijksplechtigheid in de St. Pieter maakte Theophanu niet alleen kennis met de Latijnse liturgie, maar nam zij ook plaats voor het altaar waar de paus haar huwelijk met Otto II inzegende en haar tot medekeizerin kroonde. Door haar huwelijk kwam Theophanu van het Byzantijnse oosten in het Latijnse westen terecht en werd daar een van de machtigste vrouwen van haar tijd.

Van residentie naar residentie

Voor Theophanu moet de overgang van het hof in Constantinopel naar dat van de Ottonen in veel opzichten een cultuurschok zijn geweest. De Ottoonse heersers hadden, in tegenstelling tot de Byzantijnse keizers, geen vaste hoofdstad maar reisden van residentie naar residentie, van palts naar palts.⁷ De Ottoonse paltsen, waaronder die in Magdeburg, de Heimat van het Ottoonse huis in Saksen, bestonden uit een *palatium* met ontvangstaal, een woongedeelte en een paltskapel. Vergeleken met de omvang en uiterlijke praal van het Grote Paleis in Constantinopel hadden de Ottoonse paltsen meer het karakter van grote hoeves. Het reizende Ottoonse hof verbleef overigens niet alleen in paltsen die toebehoorden aan de koning of keizer, maar was ook te gast in hertogelijke en bisschoppelijke residenties of in kloosters.

Theophanu is in de kleine twintig jaar dat zij deel uitmaakte van het Ottoonse hof in totaal in meer dan honderd verschillende plaatsen geweest, waarvan een kwart in Italië. Ze was min of meer continu onderweg.

Ravenna

Theophanu zette meerdere malen voet in Ravenna, voor korte en langere tijd.⁸ Zij maakte, na haar huwelijk in Rome in 972, samen met Otto II een korte stop in Ravenna. Tijdens de grote Italiëreis die ze samen met haar man maakte, verbleef ze in Ravenna van eerste kerstdag 980 tot en met 18 januari 981 en ook nog twee dagen in juli 983. Op 7 december 983 stierf Otto II, in aanwezigheid van Theophanu, op 28-jarige leeftijd in Rome en werd begraven in het atrium van de St. Pieter.⁹ Theophanu keerde in april 984 als weduwe terug uit Italië. In 989 bracht ze in Rome een bezoek aan het graf van haar man en verbleef vervolgens in het voorjaar van 990 drie weken in Ravenna. Sinds de dood van haar man was Theophanu regentes voor haar minderjarige zoon Otto III en had zij de feitelijke macht over het Ottoonse Rijk. In Ravenna ondertekende ze een oorkonde met de mannelijke titel *imperator* en vermeldde in de datering het aantal keizersjaren sinds 972, zonder daarbij haar overleden man Otto II te vermelden.¹⁰

In de tiende eeuw was het aartsbisdom Ravenna uitgegroeid tot de machtigste episcopale autoriteit in Italië na Rome. De stad viel officieel onder de autoriteit van de Pauselijke Staat, maar de Ottoonse heersers beschouwden het terri-

7 Rudolf Schieffer, 'Von Ort zu Ort. Aufgaben und Ergebnisse der Erforschung ambulanter Herrschaftspraxis' in: Caspar Ehlers ed., *Orte der Herrschaft. Mittelalterliche Königspfalzen* (Göttingen 2002) 11-23.

8 Gunther Wolf, 'Itinerar der Prinzessin Theophano/Kaiserin Theophanu', *Archiv für Diplomatik* 35 (1989) 237-254.

9 De sarcofaag van Otto II bevindt zich tegenwoordig in de crypten van de St. Pieter.

10 *Monumenta Germaniae Historica* (hierna MGH), *Diploma's, Theophanu*, no. 2 (Ravenna, 1 april 990).

torium van het voormalige Byzantijnse Exarchaat, waarvan Ravenna tussen 584 en 751 de hoofdstad was, als behorende tot hun invloedssfeer. Deze situatie was ontstaan nadat Otto I zich in 962 in de St. Pieter in Rome, naar voorbeeld van Karel de Grote, tot keizer had laten kronen door paus Johannes XII. Kort daarna ratificeerden de paus en de keizer het *Privilegium Ottonianum*, waarmee het pact tussen de Karolingers en de paus, de zogenaamde Pepijnse Schenking, opnieuw werd bekrachtigd. Dit betekende dat de keizer zich ertoe verplichtte de onafhankelijkheid en de bezittingen van de Pauselijke Staat te beschermen in ruil waarvoor de paus trouw moest zweren aan de keizer. Dit leidde onmiddellijk tot een conflict toen Otto I in 963 naar Rome terugkeerde nadat paus Johannes XII achter Otto's rug om gezantschappen naar de Magyaren en de Byzantijnen had gestuurd en had onderhandeld met koning Adalbert over diens aanspraak op de Italiaanse kroon. Otto I liet paus Johannes XII afzetten en verving hem door een paus van zijn keuze, Leo III. Onmiddellijk nadat Otto weer uit Rome vertrok, werd de nieuwe paus afgezet en Johannes XII opnieuw geïnstalleerd. Na diens dood keerde de keizer opnieuw terug naar Rome en eiste dat er geen paus meer gekozen kon worden zonder keizerlijke toestemming.

De relatie tussen de Ottoonse keizers en Rome bleef moeizaam, waardoor de Ottonen Ravenna gebruikten als keizerlijke residentie in Italië in de periodes dat ze niet welkom waren in Rome.¹¹ Door het prestige van Ravenna als keizerlijke stad te erkennen, steunden en versterkten de Ottoonse heersers ook de positie van de Ravennatische bisschoppen ten opzichte van Rome. Door de geschiedenis heen werd de relatie tussen Ravenna en Rome gekenmerkt door imitatie van, en oppositie tegen, het pauselijke gezag.¹² De sterke band tussen het Ottoonse huis en de aartsbisschop van Ravenna bleek ook uit het feit dat Otto III op eerste kerstdag 983 in Aken tot koning werd gekroond door aartsbisschoppen Johannes van Ravenna en Willigis van Mainz.

De geschiedenis van Ravenna als keizerlijke stad gaat terug tot de laatantieke tijd. In 402 verplaatste keizer Honorius zijn residentie om veiligheidsredenen van Milaan naar Ravenna en daarmee werd de havenstad, vrij plotseling en onverwacht, de hoofdstad van het West-Romeinse Rijk. Honorius' zus Galla Placidia resideerde in Ravenna van 426 tot 450. Net als Theophanu was zij regentes voor haar zoon, keizer Valentinianus III, en daarmee in feite de keizerin van het West-Romeinse Rijk. Volgens de negende-eeuwse Ravennatische kroniekschrijver Agnellus bouwde Galla Placidia de kerk van Santa Croce en

11 De Ottonen hadden een palatium in Ravenna, maar of dit daadwerkelijk een zelfstandige residentie was of een deel van een klooster dat als residentie werd gebruikt, is niet gedocumenteerd. Zie meest recent hierover: Veronica West-Harling, *Rome, Ravenna and Venice, 750-1000. Byzantine Heritage, Imperial Present, and the Construction of City Identity* (Oxford 2020) 286.

12 Mariëtte Verhoeven, *The Early Christian Monuments of Ravenna. Transformations and Memory* (Turnhout 2011) 95-113.

lag zij begraven voor het altaar in het 'monasterium van St. Nazarius', de kapel die verbonden was met de voorhal van de kerk.¹³ Galla Placidia stierf in 450 in Rome en werd waarschijnlijk niet begraven in Ravenna, maar in het mausoleum van de Theodosiaanse dynastie bij de St. Pieter in Rome. De kapel in Ravenna, die vanwege de tekst van Agnellus bekend werd als het Mausoleum van Galla Placidia, had zeker een begrafenisfunctie. Volgens de traditie zijn de drie sarcophagen die in het mausoleum staan die van Galla Placidia, haar man Constantius en haar broer Honorius of haar zoon Valentinianus (afb. 3). In het begin van de zeventiende eeuw, toen het westelijke deel van de Santa Croce werd afgebroken, werd het zogenaamde Mausoleum van Galla Placidia een losstaande kapel. Tegenwoordig staat deze op het terrein van de San Vitale.

De San Vitale werd ingewijd door aartsbisschop Maximianus in 547. Maximianus, deken van Pola, was in 546 tot bisschop van Ravenna gewijd en hem werd het *pallium* verleend door Paus Vigilius op bevel van de Byzantijnse keizer Justinianus.¹⁴ In 540 hadden de troepen van Justinianus, onder aanvoering van generaal Belisarius, eerst de haven in Classe en later Ravenna zelf veroverd. Daarmee kreeg de Byzantijnse keizer directe invloed op de kerkpolitiek in Ravenna. Die invloed wordt symbolisch tot uitdrukking gebracht op twee wereldberoemde mozaïekpanelen die zich in het koor van de San Vitale bevinden (afb. 4 en 5). Op de linkermuur is keizer Justinianus met zijn gevolg, waaronder aartsbisschop Maximianus, afgebeeld en op de rechtermuur staat zijn vrouw, keizerin Theodora, met haar gevolg. De voorstellingen suggereren dat de keizer en de keizerin de kerk hebben bezocht en deelnamen aan de liturgie, maar in werkelijkheid waren Justinianus en zijn vrouw nooit in Ravenna geweest.

De San Vitale is de meest 'Byzantijnse' kerk van Ravenna. In tegenstelling tot de kerken met een rechthoekige, basilicale vorm, naar voorbeeld van de door keizer Constantijn gebouwde St. Pieter in Rome, is de San Vitale een zogenaamde centraalbouw (afb. 6 en 7). De achthoekige kerk met een koepel en een omgang met een verdieping is gebouwd naar voorbeeld van de kerk van St. Sergius en Bacchus in Constantinopel, die sinds de zestiende eeuw in gebruik is als moskee en bekendstaat als de Kleine Hagia Sophia (afb. 8). De St. Sergius en Bacchuskerk werd tussen 525 en 530 gebouwd in opdracht van keizer Justinianus en was de eerste koepelkerk in de Byzantijnse hoofdstad. Net als de San Vitale heeft de kerk een centrale achthoekige kern die wordt omgeven door

13 Agnelli Ravennatis, *Liber Pontificalis ecclesiae Ravennatis*, D. Deliyannis ed. (Turnhout 2006) hfst. 41-42, Johannes II (I).

14 Het *pallium* was een liturgisch gewaad waarvan het recht om het te dragen voorbehouden was aan de paus. De paus kon aartsbisschoppen het *pallium* verlenen als teken van hun bevoegdheid maar het dragen ervan was gelimiteerd tot specifieke gelegenheden. De bisschoppen van Ravenna werden vanaf het einde van de zesde eeuw regelmatig beschuldigd van misbruik van het *pallium*.

Afbeelding 3. Mausoleum van Galla Placidia, Ravenna, interieur. Foto: Mariëtte Verhoeven.

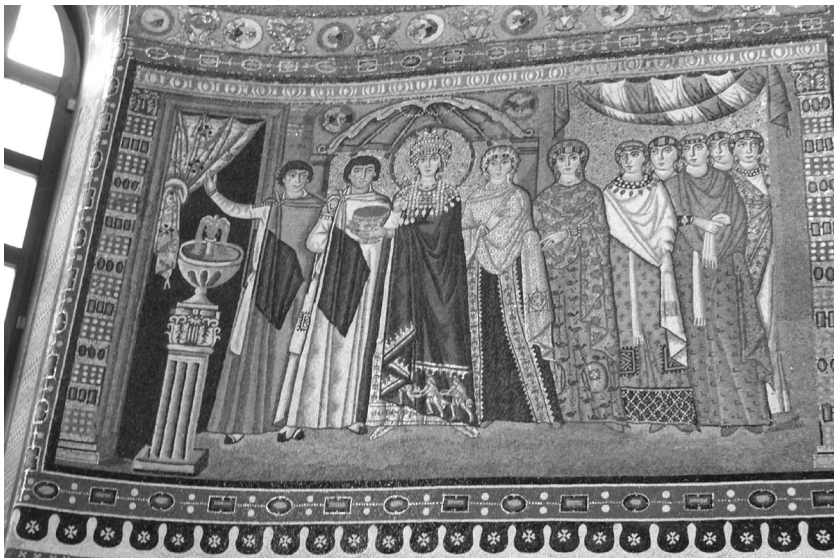
een omgang met een verdieping (afb. 9). De Sergius en Bacchuskerk stond op het terrein van het Hormisdaspaleis, de residentie van Justinianus voordat hij keizer werd, dat gelegen was aan de Zee van Marmara.

In de tiende eeuw, toen Theophanu aan het hof in Constantinopel verbleef, lag de Sergius en Bacchuskerk binnen de muren van het Grote Paleis. Dit was door de eeuwen heen uitgegroeid tot een enorm complex met woonvertrekken, ceremoniële ruimtes, kerken, kapellen, hoven en binnenplaatsen. De belangrijkste bron voor het keizerlijk ceremonieel dat zich in de tiende eeuw binnen het paleiscomplex afspeelde, is het *Boek der Ceremoniën* dat in opdracht van keizer Constantijn VII *Porphyrogenetos* omstreeks 950 werd geschreven, kort voor de geboorte van Theophanu.

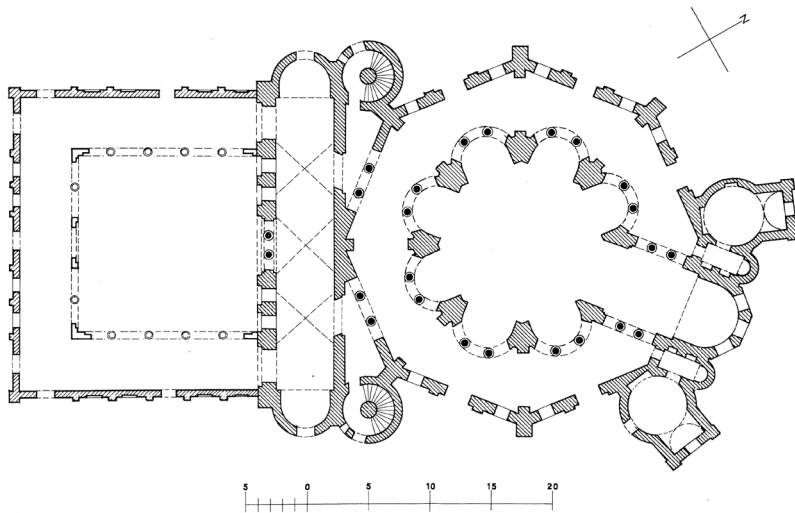
In het midden van de tiende eeuw stonden er behalve de Sergius en Bacchuskerk inmiddels meerdere koepelkerken binnen en buiten het terrein van het Grote Paleis. De koepelkerk werd het standaardmodel voor de kerken in Constantinopel terwijl de San Vitale in Ravenna uniek was. De andere kerken daar hadden de vorm van een basilica, rechthoekig met een middenschip, zijschepen en een dakbedekking, naar voorbeeld van de St. Pieter in Rome. Voor Theophanu zal de San Vitale vooral herinneringen hebben opgeroepen aan de jaren die zij als kind aan het hof in Constantinopel doorbracht.

Afbeelding 4. San Vitale, Ravenna, mozaïekpaneel met keizer Justinianus en zijn gevolg. Foto: Mariëtte Verhoeven.

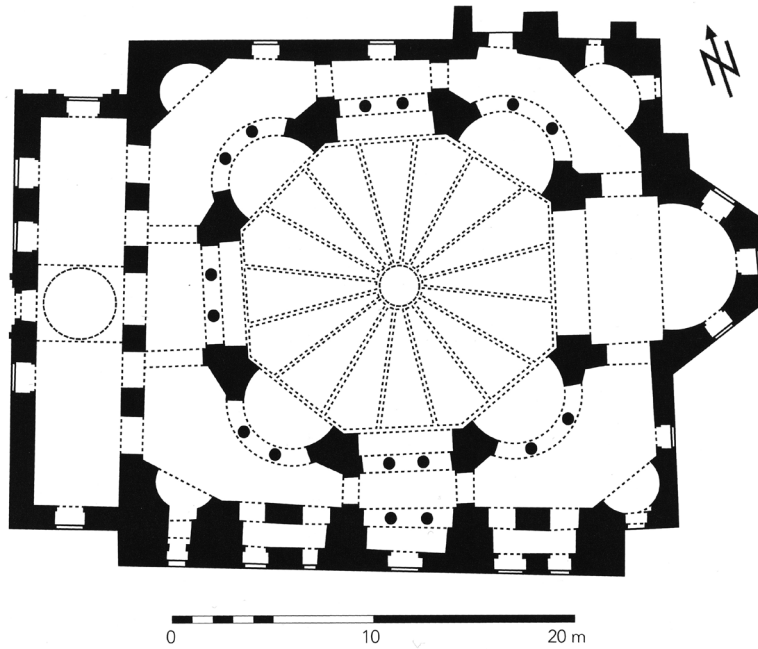
Afbeelding 5. San Vitale, Ravenna, mozaïekpaneel met keizerin Theodora en haar gevolg. Foto: Mariëtte Verhoeven.

Afbeelding 6. *San Vitale, Ravenna, plattegrond*. Uit: F.W. Deichmann, *Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes II, 2* (Wiesbaden 1976) Plan 37.

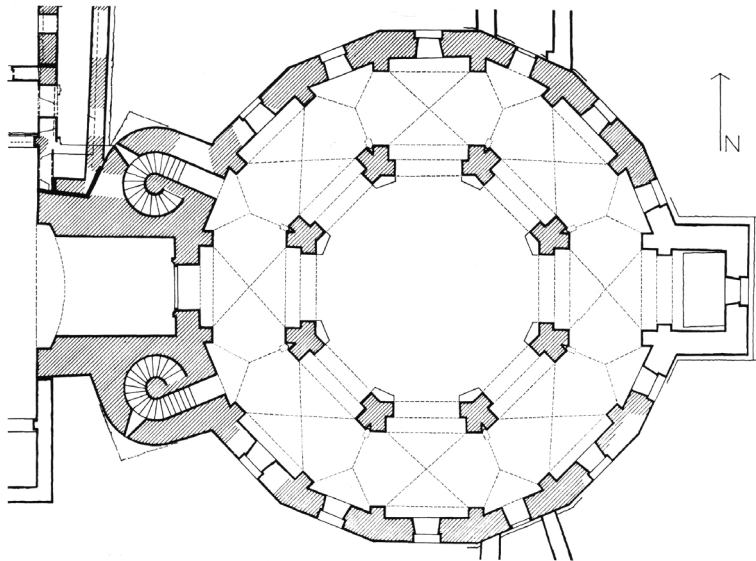
Afbeelding 7. *San Vitale, Ravenna, interieur*. Foto: Wikimedia Commons – onder CC-BY-SA-4.0 licentie door Magi2196.

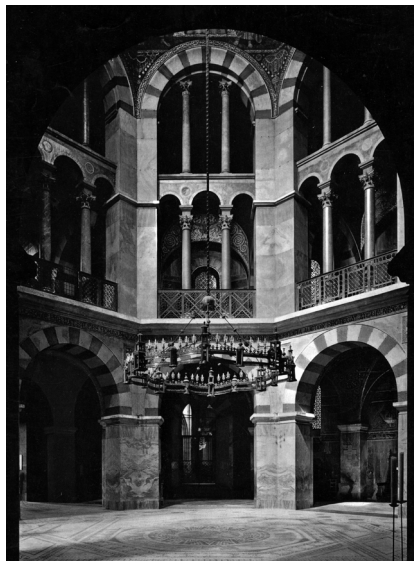
Afbeelding 8. Sergius en Bacchuskerk, Istanbul, plattegrond. Uit: N. Asutay-Effenberger en A. Effenberger, Byzanz. *Weltreich der Kunst* (München 2017) afb. 30.

Afbeelding 9. Sergius en Bacchuskerk (nu moskee), Istanbul, interieur. Foto: Robert Ousterhout ©

Afbeelding 10. Paltskapel, Aken, plattegrond. Centrum voor Kunsthistorische Documentatie, Radboud Universiteit.

Afbeelding 11. Paltskapel, Aken, interieur. Foto: Centrum voor Kunsthistorische Documentatie, Radboud Universiteit.

Aken

De palts in Aken was de plek waar de Ottoonse heersers tot koning werden gekroond en was als zodanig gekozen vanwege de associatie met Karel de Grote. In het al genoemde *Privilegium Ottonianum* verwees Otto I naar Karel de Grote en zijn vader als 'deze excellente keizers, onze voorgangers'.¹⁵ Een echte Karelcultus ontstond er tijdens het keizerschap van Theophanu's zoon Otto III (r. 996-1002), die de Paltskapel in Aken relieken en bezittingen schonk. Ook liet hij in het jaar 1000 het graf van Karel de Grote openen om zijn stoffelijke resten te vereren, waarbij hij zich het borstkruis van Karel toe-eigende. Uiteindelijk werd Otto III na zijn dood in 1002 ook begraven naast Karel de Grote.

Karel de Grote had tussen 795 en 805 de kapel, die gewijd werd aan Maria, laten bouwen als onderdeel van zijn palts. Uit een brief van paus Hadrianus aan Karel de Grote bleek dat Karel voor de bouw van de kapel bouw materiaal zoals mozaïeken, marmerstukken en sculpturen uit een paleis in Ravenna liet overbrengen.¹⁶ Ook Karels biograaf Einhard vermeldt dat de Frankische koning zuilen en marmerstukken, die hij elders niet kon vinden, liet transporteren vanuit Rome en Ravenna naar Aken.¹⁷ Uit het feit dat Karel de Grote, met toestemming van de paus, *spolia* uit de voormalige residentie van de West-Romeinse keizer liet overbrengen, blijkt dat de macht van de Ravennatische bisschoppen in Karels tijd tanende was, maar ook dat, anders dan voor de Ottonen, het belang van Ravenna voor Karel in het verleden en niet in het heden lag. Karel de Grote had in 781 paus Hadrianus de autoriteit over Ravenna en het voormalige Exarchaat gegeven nadat de paus in verschillende brieven had geklaagd over aartsbisschop Leo van Ravenna die weigerde zich te onderwerpen aan Rome.¹⁸

Voor de bouw van de Paltskapel in Aken werd niet alleen materiaal uit Ravenna gebruikt, maar het voorbeeld voor het ontwerp was overduidelijk de San Vitale aldaar. De Paltskapel, tegenwoordig het oudste deel van de Dom van Aken, was net als de kerk in Ravenna een centraalbouw met een achthoekige overkoepelde kern en een omgang met een verdieping (afb. 10 en 11). Waar de architectuur van de Ottoonse paltsen voor Theophanu ver af moet hebben gestaan van wat zij kende van het Grote Paleis in Constantinopel, moet de vorm en decoratie van de Karolingische Paltskapel net als die van de San Vitale in Ravenna reminiscenties hebben opgeroepen aan de architectuur in de hoofdstad van het Byzantijnse Rijk.

15 Melissa Thorson Hause, 'A place in Sacred History: Coronation Ritual and Architecture in Ottonian Mainz', *Journal of Ritual Studies* 6:1 (1992) 133-157, aldaar 138.

16 *Codex Carolinus*, W. Gundlach ed. (Berlijn 1892); MGH, *Epistulae III*, nr. 81, 614 en noot 2.

17 Einhardus, *Vita Karoli Magni*, Oswald Holder-Egger ed., (Hannover 1911) MGH, *Scriptores rerum germanicarum*, 25, c. 26.

18 *Codex Carolinus*, nrs. 49, 53, 54, 55, 568-570.

Theophanu verbleef kort na haar huwelijk circa een maand in Aken in juli 973 en vierde er in 975 het paasfeest. In de zomer van 978 moesten zij en haar man uit Aken vluchten toen Lotharius, de West-Frankische koning, er een inval deed en erin slaagde de palts tijdelijk te bezetten. Theophanu keerde daarna nog een keer terug naar Aken voor een verblijf van twee weken in juni 980.

Nijmegen

Op 150 kilometer van Aken lag de Ottoonse residentie in Nijmegen, het Valkhof. De keizers Otto II en III bezochten Nijmegen ieder vijf keer en Theophanu maar liefst acht keer. Theophanu beviel in 980 onderweg van Aken naar Nijmegen, vermoedelijk in het Ketelwoud, van Otto III en een meisje dat kort na de bevaling stierf. Ze had al drie dochters – Adelheid, Sophia en Mathilde – die in de voorgaande drie jaar waren geboren. Daarnaast was Theophanu ook in Nijmegen toen zij in 991 stierf. Volgens sommige auteurs zou de palts in Nijmegen de favoriete residentie van Theophanu zijn geweest, maar hiervoor is, behalve het aantal keren dat ze hier verbleef, geen concreet bewijs.

Het Nijmeegse Valkhof heeft een geschiedenis die teruggaat tot de Romeinen die hier een versterkte nederzetting, het *Oppidum Batavorum*, bouwden.¹⁹ De geschiedenis van de Nijmeegse palts gaat, net als die van Aken, terug tot de tijd van Karel de Grote. De Frankische koning en latere keizer vierde in de residentie van Nijmegen meerdere malen het paasfeest en Karel zou hier volgens zijn biograaf Einhard een paleis hebben gebouwd. In de twaalfde eeuw, onder keizer Frederik Barbarossa, werd de palts herbouwd tot een burcht die uiteindelijk in de achttiende eeuw werd gesloopt.

De St. Nicolaaskapel (afb. 12) is met zekerheid het oudst bewaard gebleven gebouw van de Nijmeegse palts. De exacte bouwdatum van de kapel is niet bekend, maar zeker is dat deze in 1047 bij een brand voor een groot deel werd verwoest, vervolgens werd herbouwd en later nog diverse malen is geres-taureerd.²⁰ De plattegrond van de St. Nicolaaskapel laat, op aanzienlijk kleinere schaal, een vorm zien die sterke overeenkomsten vertoont met die van de Paltskapel in Aken: een achthoekige kern met daaromheen een omgang die aan de buitenzijde zestienhoekig is. Het interieur van de kapel heeft, net als die in Aken, een omgang met een verdieping. Voor de datering van de kapel zijn twee details belangrijk. Aan de binnenzijde van de kapel bevinden zich op de eerste verdieping zuiltjes met zogenaamde dobbelsteenkapitelen (afb. 13). Aan de buitenzijde bevinden zich op een deel van het oudste muurwerk,

19 De informatie over de geschiedenis van het Valkhof is ontleend aan Hettie Peterse, Dolly Verhoeven e.a. eds., *Het Valkhof, 2000 jaar geschiedenis* (Nijmegen 2014).

20 De informatie over de bouwhistorie en datering van de St. Nicolaaskapel is ontleend aan Elizabeth den Hartog, "'Buitengewoon en onvergelykbaar". Het Valkhof vanuit bouwhistorisch perspectief tot circa 1200' in: *Ibidem, Het Valkhof, 2000 jaar geschiedenis*, 107-127.

dichtgemetselde bogen, zogenaamde blindbogen (afb. 14). Beide elementen zijn ook aanwezig aan de buitenzijde van de St. Pantaleonskerk in Keulen (afb. 15). Het gebruik van blindbogen aan de buitenzijde van de St. Pantaleonskerk is het eerste voorbeeld van een opleving van dit bouwkunstige element sinds het gebruik ervan in de zesde eeuw in Italië, met als belangrijkste voorbeeld de kerk van Sant'Apollinare in Classe bij Ravenna.

De St. Pantaleonskerk werd in 964 herbouwd door aartsbisschop Bruno van Keulen, een broer van keizer Otto I. Voor een verbouwing en uitbreiding van de kerk zou twintig jaar later door Theophanu opdracht zijn gegeven. Volgens de traditie was zij ook degene die de relieken van de heilige Pantaleon meenam uit Constantinopel, die door bisschop Gero, de *matchmaker* van haar huwelijk met Otto II, naar Keulen werden gebracht. Theophanu zou hebben aangegeven dat ze in de St. Pantaleonskerk begraven wilde worden. Na haar dood in 991 werd haar lichaam per boot over de Waal en de Rijn naar Keulen gebracht. Haar resten bevinden zich sindsdien in de St. Pantaleonskerk en zijn daar in 1962 begraven in een moderne sarcofaag.

Vanwege het gebruik van dobbelsteenkapitelen en blindbogen wordt de St. Nicolaaskapel op het Valkhof in Nijmegen meestal rond het jaar 1030 gedateerd. Het gebruik van blindbogen en dobbelsteenkapitelen staan een datering rond het jaar 1000 echter niet in de weg en daarmee is het niet ondenkbaar en zelfs waarschijnlijk dat Theophanu's zoon Otto III de opdrachtgever voor de kapel is. Hij was namelijk ook de stichter van de eerste kapel die aan St. Nicolaas werd gewijd ten noorden van de Alpen, die van de kloosterkerk van Burtscheid, ten zuidoosten van Aken. Onder invloed van Theophanu was de oosterse heilige St. Nicolaas een van de patroonheiligen van het Ottoonse huis geworden. De kapel in Burtscheid was niet alleen aan St. Nicolaas gewijd maar ook aan St. Apollinaris, de patroonheilige van Ravenna, waarmee de band tussen de Ottonen en deze Noord-Italiaanse stad nogmaals bevestigd werd. Otto III zou vervolgens rond het jaar 1000 ook de St. Nicolaaskapel in Nijmegen hebben laten bouwen ter nagedachtenis aan zijn moeder Theophanu die hier in 991 in stierf en aan wie de introductie van de Sint Nicolaascultus in onze contreien wordt toegeschreven. Zowel de wijding van de kapel als de vorm ervan, die via Aken en Ravenna terug te leiden is tot Constantinopel, zouden inderdaad kunnen wijzen op een eerbetoon aan Theophanu. Hoe het ook zij, Theophanu heeft de St. Nicolaaskapel in Nijmegen niet met eigen ogen kunnen aanschouwen, in tegenstelling tot de voorbeelden in Aken, Ravenna en Constantinopel. Echter, door de realisatie van de muurschildering van Theophanu aan de Waalkade in Nijmegen kijkt zij nu als het ware naar de ertegenover gelegen St. Nicolaaskapel en is de connectie tussen Theophanu en Nijmegen zichtbaar gemaakt.

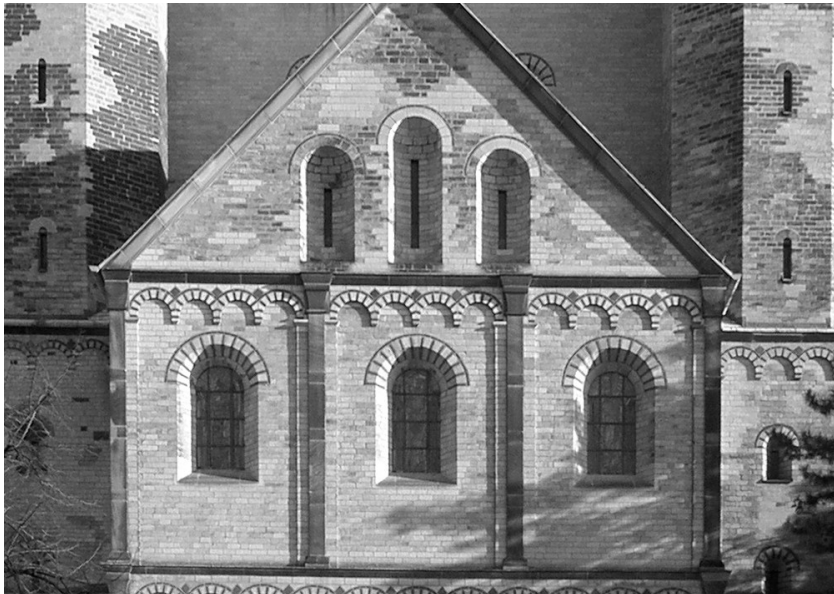
Afbeelding 12. St. Nicolaaskapel, Nijmegen, exterieur. Foto: Mariëtte Verhoeven.

Afbeelding 13. St. Nicolaaskapel, Nijmegen, interieur, doppelsteenkapitelen. Foto: Hans van Meteren.

Afbeelding 14. St. Nicolaaskapel, Nijmegen, exterieur, blindbogen. Foto: Mariëtte Verhoeven.

Afbeelding 15. St. Pantaleonskerk, Keulen, detail façade. Foto: Centrum voor Kunsthistorische Documentatie, Radboud Universiteit.

De Nederlandse biodiversiteit in de late middeleeuwen (1300-1500) Een verkenning

Sander Govaerts

Het is algemeen bekend dat de mens dier- en plantensoorten heeft doen uitsterven of op de rand van uitsterven heeft gebracht. Voor de laatste 100 à 150 jaar hebben we redelijk betrouwbare gegevens over hoe de biodiversiteit in Nederland is geëvolueerd.¹ Hoe de Nederlandse natuur voor die tijd veranderde is echter veel minder duidelijk. Voor een aantal grote, opvallende soorten, zoals de oeros of de bruine beer, weten we dat ze in respectievelijk de late oudheid en rond het jaar duizend verdwenen zijn, maar dit geeft een zeer onvolledig beeld.² Het uitsterven van bepaalde dieren of planten kan immers doorheen de tijd vertraagd of versneld zijn, en bepaalde soorten kunnen zijn teruggekeerd of zich voor het eerst in Noordwest-Europa hebben vertoond, al dan niet als gevolg van menselijk handelen.

Op dit moment worden de Nederlandse fauna en flora na de laatste ijstijd – dat is 11.700 jaar geleden – meestal als uitgangspunt genomen. Sommige natuurorganisaties willen zelfs expliciet de Nederlandse ‘oernatuur’ herstellen. De ‘Big Five van de Nederlandse Wilde Natuur’ zouden dan de beer, het edelhert, de eland, de wolf en de wisent moeten zijn.³ Het beeld van prehistorisch Nederland dat deze organisaties promoten komt echter niet echt overeen met archeologisch onderzoek. Bovendien is het aantal mensen sinds de prehistorie exponentieel toegenomen.⁴ Men kan zich dus afvragen of het relevant is juist de laatste ijstijd als uitgangspunt te nemen. De ijstijden zijn gepaard gegaan met grote uitstervingsgolven, waardoor de Noord-Europese natuur, zeker in verge-

1 V.J. Kalkman e.a., ‘Veranderingen in de Nederlandse biodiversiteit’, in: J. Noordijk e.a. eds., *De Nederlandse biodiversiteit* (Leiden 2010) 339-354; Thomas van Goethem en Jan Luiten van Zanden, ‘Who is Afraid of Biodiversity? Proposal for a Research Agenda for Environmental History’, *Environment and History* 25 (2019) 613-647. Zie ook Jan Luiten van Zanden e.a., *De ontdekking van de natuur. De ontwikkeling van de biodiversiteit in Nederland van ijstijd tot 21ste eeuw* (Amsterdam 2021).

2 A.T. Clason, F.J. Laarman en L.S. de Vries, ‘Oeros en eland. 14C-datering als correctie op archeologische datering’, *Cranium* 17:1 (2000) 15-16; Wim J. Kuijper e.a., ‘One of the Last Wild Brown Bears (*Ursus arctos*) in the Netherlands (Noordwijk)’, *Lutra* 59 (2016) 49-64.

3 Ongerepte Natuur, <https://www.ongerepte-natuur.nl/oernatuur> (geraadpleegd 18 januari 2021).

4 Leendert Louwe Kooijmans, ‘Holland op z’n wildst? De Vera-hypothese getoetst aan de prehistorie’, *De Levende Natuur* 113:2 (2012) 62-66.

lijking met Mediterrane gebieden, 'verarmd' is achtergebleven.⁵

Het is in deze context van een relatief gebrek aan historisch besef dat de middeleeuwen van centraal belang kunnen zijn. De late middeleeuwen (1300-1500) zijn voor Nederland de eerste historische periode waarvoor we voldoende geschreven bronnen hebben om te proberen de diversiteit aan planten en dieren te reconstrueren. Uit de oudheid en vroege/hoge middeleeuwen zijn er natuurlijk ook nog teksten bewaard gebleven die dieren en planten vermelden, maar die informatie is eerder beperkt. Met name onderzoek naar regionale verschillen of een schattingen van het aantal individuen van een bepaalde soort is zeer moeilijk of onmogelijk. Voor de periode voor 1300 zijn onderzoekers daarom bijna volledig afhankelijk van archeologische vondsten.

Het doel van dit artikel is dan ook een eerste aanzet te geven tot de reconstructie van de Nederlandse biodiversiteit in de late middeleeuwen, op basis van historische en archeologisch bewijsmateriaal. Eerst wordt er een overzicht gegeven van mogelijke bronnen, alsook hun potentieel en eventuele interpretatieproblemen. Daarop volgt een kort overzicht van de dieren en planten die in deze bronnen opduiken, in combinatie met mogelijke verklaringen voor de aan- of afwezigheid van bepaalde soorten. De conclusie wijst ten slotte op het belang van de studie van middeleeuwse biodiversiteit voor hedendaagse problemen.

Bronnen

De late middeleeuwen zijn, zoals eerder aangegeven, de oudste historische periode waarvoor voldoende geschreven bronnen beschikbaar zijn om te proberen de biodiversiteit op het huidige Nederlandse grondgebied te reconstrueren. Dit komt voornamelijk door een explosieve toename van het aantal administratieve teksten, met name rekeningen, vanaf 1300. Middeleeuwse rekeningen zijn een zeer interessante historische bron omdat zij allerlei soorten gegevens bevatten die in bekendere bronnen zoals kronieken of oorkonden ontbreken. In rekeningen vindt men immers het soort alledaagse activiteiten terug die over het algemeen niet belangrijk genoeg waren om in juridische of narratieve bronnen vast te leggen, zoals de aankoop van voedsel (voor mensen en dieren), bouwmaterialen, huishoudartikelen en jachttuistrusting. Daarom geven deze teksten heel wat informatie over dieren die op het huidige Nederlandse grondgebied leefden en bejaagd en/of geconsumeerd werden.

Als men het over natuur in de middeleeuwen heeft, denkt men bijna automatisch aan Jacob van Maerlants *Der Naturen Bloeme* ('het mooiste van de natuur'), geschreven in de late dertiende eeuw. *Der Naturen Bloeme* is van onschatbare waarde als het gaat om percepties van natuur in de middeleeuwse Nederlanden te reconstrueren, maar het is eerder van beperkt nut voor de

5 Jörg Ewald, 'The Calcareous Riddle: Why Are There so Many Calciphilous Species in the Central European Flora?', *Folia Geobotanica* 38 (2003) 357-366.

studie van biodiversiteit. Op zich kan natuurlijk de meest onwaarschijnlijke bron bruikbare informatie bevatten. In het Mirakelboek van Amersfoort werd bijvoorbeeld het verhaal opgeschreven van een jongen die in 1471 door een slang (mogelijk een adder) in het Haarlemmerhout werd gebeten en genas nadat zijn ouders de heilige Maria hadden aangeroepen.⁶ In het breviarium (gebedenboek) van de Bourgondische hertog Jan zonder Vrees uit de vroege vijftiende eeuw bevindt zich dan weer een miniatuur van een lepelaar. Aangezien Nederland tegenwoordig een van de weinige gebieden in Noord Europa is waar deze watervogel leeft en de hertog met een dochter van de graaf van Holland trouwde is het mogelijk dat dit dier op een Nederlands exemplaar (of exemplaren) gebaseerd is.⁷ Archeologische vondsten tonen echter ook aan dat de lepelaar in de middeleeuwen een veel groter verspreidingsgebied moet hebben gehad, daar botten van deze soort over heel Frankrijk worden teruggevonden.⁸

Rekeningen laten daarentegen toe de aanwezigheid van meerdere diersoorten aan specifieke geografische gebieden te koppelen – er nestelden bijvoorbeeld lepelaars in het Goudsche bos in 1361-1362 –, wat het des te vreemder maakt dat hun volle potentieel tot nu toe niet echt is benut.⁹ Een deel van de verklaring hiervoor is dat mediëvisten vooralsnog hun onderzoek vooral gericht hebben op percepties van dieren en natuur (tuinen), de adellijke jacht als statussymbool, eetcultuur en de geschiedenis van landbouw, bos- en waterbeheer.¹⁰ Ook over (extreem) weer is al relatief veel geschreven.¹¹ Het beperkte onderzoek naar wilde dieren richt zich vooral op soorten die op grote

6 Dick E.H. de Boer en Ludo Jongen eds., *In het water gevonden. Het Amersfoortse Mirakelboek naar het Handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 8179-8180* (Hilversum 2015) 329 (mirakel 450).

7 Brunson Yapp, *Birds in Medieval Manuscripts* (New York 1982) 16.

8 Inventaire National du Patrimoine Naturel, https://inpn.mnhn.fr/espece/cd_nom/2530/tab/archeo (geraadpleegd 28 januari 2021).

9 Zie noot 43.

10 In 2019 werd in het Rijksmuseum van Oudheden nog een tentoonstelling over middeleeuwse tuinen georganiseerd (<https://www.rmo.nl/tentoonstellingen/tentoonstellingen-archief/middeleeuwse-tuinen/>). Richard C. Hoffmann, *An Environmental History of Medieval Europe* (Cambridge 2014); Christoph Niedermann, *Das Jagdwesen am Hofe Herzog Philipps des Guten von Burgund* (Brussel 1995); R.E.V. Stuip en C. Vellekoop eds., *Tuinen in de middeleeuwen* (Hilversum 1992); Anna Lisa Taylor, 'Where are the Wild Things? Animals in Western Medieval European History', *History Compass* 16:3 (2018) 1-12; Raymond van Uytven, *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen* (Leuven 2003); Annemarieke Willemsen, *Middeleeuwse tuinen. Aardse paradijzen in oost en west, 1200-1600* (Leiden 2019). Zie ook noot 23.

11 Zie met name Jan Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 2 1300-1450* (Franeker 1995).

schaal werden gevangen (konijnen, vis, reigers, vinken) en daardoor ook prominent in de bronnen naar voren komen.¹² Een tweede reden is dat rekeningen een veel minder toegankelijke bron zijn dan kronieken, oorkonden, ridderromans en encyclopedieën. Het grootste deel is niet uitgegeven en de onderzoeker die zich enkel tot de uitgegeven reeksen wil beperken staat nog altijd voor de opgave duizenden bladzijden getranscribeerde rekeningen door te nemen. Daarbij komt ook nog eens dat veel rekeningen, zoals stadsrekeningen, weinig informatie over biodiversiteit bevatten. Het rekeningmateriaal met het hoogste potentieel heeft betrekking op het dagelijks leven van vorstelijke huishoudens of de activiteiten van vorstelijke ambtenaren. Dit geldt met name voor functionarissen die een rol speelden in jacht-, bos- en waterbeheer zoals houtvesters, waldgraven en dijkgraven.

Zelfs als men voldoende rekeningmateriaal ter beschikking heeft ligt een reconstructie van de biodiversiteit niet voor de hand. In rekeningen vindt men vooral dieren terug die gegeten werden, een hoge economische waarde hadden en in het algemeen nauw verbonden waren met adellijk leven (reigers, konijnen, roofvogels, herten, zeezoogdieren, zalmen, karpers, zwanen). Af en toe duiken ook dieren op die als schadelijk werden aanzien en bijgevolg vervolgd werden (wolven, kraaien, ratten).¹³ Aangezien meer dan 98 procent van alle dieren op aarde geen wervelkolom heeft is het vrij problematisch dat de rekeningen bijna uitsluitend een selecte groep van gewervelde dieren – zoogdieren, vogels en vissen – vermelden. Planten komen ook eerder zelden in de rekeningen voor. Meestal gaat het om exotische specerijen (peper, kaneel, etc.), fruit(bomen) en

12 Elizabeth den Hartog, *Dieren in en rond de kastelen Teylingen en Brederode* (Haarlem 2005); Roel C.G.M. Lauwerier en Jorn T. Zeiler, 'Wishful Thinking and the Introduction of the Rabbit in the Low Countries', *Environmental Archaeology* 6 (2001) 87-90; Ignaz Matthey, *Vincken moeten vincken locken. Vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland* (Hilversum 2002); Petra van Dam, 'Fish for Feast and Fast: Fish Consumption in the Netherlands in the Late Middle Ages', in: Louis Sicking and Darlene Abreu-Ferreira eds., *Beyond the Catch. The North Atlantic Fisheries in the Middle Ages and Early Modern Period, 900-1850* (Leiden 2008) 309-336; Arie Scheygrond, 'Het Goudsche Bosch. Een vogelparadijs in vroeger eeuwen', *Het Vogeljaar* 36 (1988) 81-86; Petra van Dam, 'Rabbits Swimming Across Borders: Micro-Environmental Infrastructures and Macro-Environmental Change in Early Modern Holland', in: Bruce Gordon Scott ed., *Ecologies and Economies in Medieval and Early Modern Europe: Studies in Environmental History for Richard C. Hoffmann* (Leiden 2010) 63-92.

13 B. Ibelings, 'Het Goudsche bos in de veertiende eeuw', *Natura* 93 (1996) 5-6, 99-102, aldaar 101; Wybe Jappe Alberts ed., *De stadsrekeningen van Arnhem, 1353-1420*, 3 vol (Groningen, 1967-1971) vol. 2, 82; Jan Izaak van Doorninc, Johannes de Hullu en Johannes Gerhardus Rijk Acquoy eds., *De cameraars-rekeningen van Deventer*, 9 vol. (Deventer, 1883-1914) vol. 5, 316; P. N. van Doorninck ed., *De tocht van Jan van Blois met hertog Aelbrecht naar Gelre, nov. 1362* (Haarlem 1899) 235-236.

doornstruiken die als omheining gebruikt werden. De rekening van de rentmeester van Kennemerland en West-Friesland uit 1344-1345 vermeldt wel het planten van helmgras om een zeedijk te Aelbrechtsberg (Bloemendaal) te versterken. De stadsrekening van Deventer uit 1394 noteert ook een betaling aan arbeiders voor het maaien van distels op de stadswede.¹⁴

Natuurlijk kan men de lacunes in historische bronnen tot op zekere hoogte opvullen door de resultaten van archeologisch onderzoek te gebruiken.¹⁵ Zoals gezegd zijn onderzoekers voor de periode voor 1300 bijna volledig van archeologisch onderzoek afhankelijk.¹⁶ Historische gegevens over planten worden voornamelijk verkregen door onderzoek naar zaden en andere macrobotanische resten. Hier gaat het meestal ook om soorten die door mensen of dieren werden geconsumeerd. Daarnaast vindt men ook soorten terug die per ongeluk tussen het graan of hooi zijn terechtgekomen ('onkruid'). Aangezien planten diverse reproductiestrategieën hanteren, verspreiding via wind, water, insecten of andere dieren, en op verschillende manieren en tijdstippen geoogst werden is het belangrijk verschillende types van plantenresten te onderzoeken (bijvoorbeeld zaden en pollen).¹⁷

Archeologisch onderzoek naar dieren is vooral gericht op de studie van dierenbotten, wat ook vooral soorten oplevert die gegeten werden. Men vindt bijvoorbeeld zeer zelden wolvenbotten in archeologische contexten uit de middeleeuwen en vroegmoderne tijd terug – in Nederland gebeurde dat tot nu toe slechts drie keer –, terwijl geschreven bronnen aangeven dat wolven in grote delen van Nederland tot in de achttiende eeuw voorkwamen. Soms duiken ook dieren op die als huisdier werden gehouden (honden en katten), voor de jacht werden gebruikt (valken en haviken) of rond de vindplaats leefden (muizen en padden).¹⁸ Over ongewervelde dieren is niet veel bekend behalve als het om dieren gaat die een schelp (slakken, oesters, mosselen) of exoskelet (kevers) hebben dan wel op mensen parasiteren (eitjes van wormen in beerputten). Overblijfselen van insecten en wormen worden echter tot nog toe zelden

14 G.M. de Meyer ed., *De stadsrekeningen van Deventer 1394-1410*, 2 vols. (Groningen 1968-1971) vol. 1, 40; H. G. Hamaker ed., *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwische huis*, 3 vols. (Utrecht 1875-1878) vol 2, 405.

15 Zie Monika Badura e.a., 'The Comparison of Archaeobotanical Data and the Oldest Documentary Records (14th-15th Century) for Useful Plants in Medieval Gdansk, northern Poland', *Vegetation History and Archaeobotany* 24:3 (2015) 441-454, voor een vergelijking tussen historische en archeologische bronnen.

16 Genetische verschillen binnen een soort worden ook in toenemende mate gebruikt om inzicht te krijgen in de historische verspreiding van de plant of het dier in kwestie.

17 Henk van Haaster, *Archeobotanica uit 's Hertogenbosch* (Eelde 2008) 5-6.

18 Canan Çakırlar e.a., 'Animals and People in the Netherlands' Past: >50 Years of Archaeozoology in the Netherlands', *Open Quaternary* 5:13 (2019) 1-30.

systematisch onderzocht.¹⁹ Zelfs voor botmateriaal is een identificatie niet altijd vanzelfsprekend: botten van verschillende diersoorten kunnen heel sterk op elkaar lijken (varkens en everzwijnen, gewone en zwarte ooievaars, blauwe- en zilverreigers). In de praktijk kiezen onderzoekers dan meestal voor de meer voor de hand liggende of algemene soort.

Wat archeologisch onderzoek betreft bieden de databases Boneinfo en Radar volledige overzichten van respectievelijk dierenbotten en plantenresten die op Nederlands grondgebied zijn teruggevonden.²⁰ De website van het Athena-onderzoeksproject, dat de geschiedenis van de biodiversiteit in Nederland wil reconstrueren, is gekoppeld aan deze databases en maakt het mogelijk om alle gegevens voor een bepaalde soort in één oogopslag te zien.²¹ Hoewel het wel degelijk problematisch is dat onderzoekers over de grote meerderheid planten en dieren weinig tot niets kunnen zeggen, spelen de late middeleeuwen toch een belangrijke rol in de geschiedenis van de Nederlandse biodiversiteit, omdat het de oudste historische periode is waarvoor wij zowel archeologische als historische bronnen kunnen gebruiken.

De middeleeuwse biodiversiteit: tussen natuur en cultuur

Bossen en wilde grazers

Welke inzichten geven deze bronnen nu in de biodiversiteit van laatmiddeleeuws Nederland? Zowel archeologische als historische bronnen wijzen erop dat het dieet van de middeleeuwse mens, zelfs in vorstelijke huishoudens zoals deze van de graven van Holland en de hertogen van Gelre, in hoofdzaak van landbouw, veeteelt en grootschalige visvangst afhankelijk was. Wilde zoogdieren en gevogelte vormden slechts een kleine minderheid van het gevonden botmateriaal en duiken ook veel minder vaak in de rekeningen op dan gedomesticeerde dieren.²²

Onderzoek naar de geschiedenis van land- en watergebruik heeft aangetoond dat het Nederlandse landschap in 1300-1500 zeer open moet geweest zijn en afhankelijk van de geografisch context gedomineerd werd door graanvelden, weiland, heide, stuifzanden en veen. Grote bosgebieden, zoals het Rijkswald bij Nijmegen, waren relatief zeldzaam en toegang tot deze gebieden was strikt gereguleerd. Overigens moeten zelfs deze wouden grote open plekken hebben gehad als gevolg van overbegrazing, overmatige houtkap en ontginningen. Een

19 Van Haaster, *Archeobotanica*, 6.

20 Cultureel Erfgoed, <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/boneinfofor>; Cultureel Erfgoed, <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/zadendatabase> (beide geraadpleegd 23 januari 2021)

21 Athena Research, <https://www.athena-research.org> (geraadpleegd 23 januari 2021).

22 Çakırlar e.a., 'Animals and People', 15-16.

flink deel van het Rijkswald bestond in de late middeleeuwen uit heide.²³

Met deze context in het achterhoofd is het niet echt verwonderlijk dat er weinig ruimte overbleef voor grote landdieren. Zeer bekend is bijvoorbeeld een koninklijke oorkonde van 944 (nog twee keer bevestigd in de vroege elfde eeuw), waarin Otto I het jachtrecht op edelherten, reeën, beren, everzwijnen, elanden en hengsten in Drenthe aan de bisschop van Utrecht toekende.²⁴ Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat beren rond het jaar duizend uit Nederland verdwenen zijn en elanden in de elfde of twaalfde eeuw.²⁵ In de late middeleeuwen was het aanbod van groot wild als gevolg van de ‘Grote Ontginningen’ (1000-1300) nog meer gereduceerd. De overgebleven stukjes ‘wildernis’ werden steeds vaker eilanden in een zee van in cultuur gebrachte gebieden die tegen verdere ontginningsdruk beschermd moesten worden.

In het graafschap Holland was de situatie al in de vroege veertiende eeuw zodanig verslechterd dat de jacht op zowel edelherten als reeën aan de graaf en hoge adel (baanderheren) voorbehouden was. In principe mochten edelherten ook enkel door grafelijke jagers worden gedood, die het kadaver dan aan de edelman in kwestie leverden.²⁶ Grote zoogdieren lijken ook vrij zeldzaam geweest te zijn in vijftiende-eeuws Groningen, daar het landrecht van Westerwolde uit 1470 vastlegt dat wanneer wolven of everzwijnen met honden bejaagd worden de dode/gevangen dieren aan de heer van de jager toebehooren.²⁷ In 1548 diende Gijsbert van Wisch, één van de machtigste edellieden in

23 Klaas Bouwer, *Een notabel domein. De geschiedenis van het Nederrijkswald* (Utrecht 2003) 49-53; Chris de Bont, *Amsterdamse boeren. Een historische geografie van het gebied tussen de duinen en het Gooi in de middeleeuwen* (Hilversum 2014); Hans Koopmanschap, *Grensgebied tussen zand en veen. Een archeologisch perspectief op de middeleeuwse ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van de Langstraat en het aangrenzende zandlandschap van Noord-Brabant* (Hilversum 2015); Anton Kos, *Van meenten tot marken. Een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise marken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568)* (Hilversum 2010); Bas van Bavel, *Manors and Markets: Economy and Society in the Low Countries 500-1600* (Oxford 2010); Petra J.E.M. van Dam, *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530* (Hilversum 1998); Jeroen Zomer, *Middeleeuwse veenontginningen in het getijdenbekken van de Hunze. Een interdisciplinair landschapshistorisch onderzoek naar de paleografie, ontginning en waterhuishouding (ca 800- ca 1500)* (Eelde 2016).

24 *Monumenta Germaniae Historica Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*, 19 vols. (Hannover 1879-2016) vol. 1, 143-144.

25 Zie noot 2.

26 Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Amsterdam, Registers van de Hollandse grafelijkheid 1299-1345, Oorkonde WI 417,5 juli 1314. <http://resources.huygens.knaw.nl/registerhollandsegrafelijkheid> (geraadpleegd 20 januari 2021); A. E. H. Swaen ed., *Jacht-Bedryff* (Leiden 1948) 3-4.

27 Karl Otto Johannes Theresius Freiherr von Richthofen ed., *Friesische Rechtsquellen*

Gelre, zelfs te bewijzen dat hij het recht had in de Veluwe op everzwijnen te jagen.²⁸

De ‘hengsten’ die in de oorkonde van 944 vermeld werden, zijn ook geen echte wilde paarden – hoewel ze in middeleeuwse bronnen vaak als dusdanig worden aangeduid – maar gedomesticeerde dieren die het hele jaar door in half-wilde of verwilderde staat hun eigen kostje bij elkaar moesten zoeken onder het waakzame oog van een bereden herder of bewaker. Het gaat hier eigenlijk om een extensieve vorm van veeteelt. Paardenvlees werd in de elfde eeuw nog steeds gegeten, ondanks dat Paus Gregorius III dit al in 732 als een heidens gebruik veroordeelde en expliciet verbood. In latere eeuwen lijken de hengstveulens van deze ‘wilde paarden’ elk jaar te worden gevangen om dan als trek- of lastdier te worden gebruikt.²⁹ Een rekening van de hertog van Gelre vermeldt de verkoop van zeventien veulens uit het Rijkswald in 1314.³⁰ Kuddes ‘wilde paarden’ verdwenen vermoedelijk in de loop van de veertiende en eeuw groten-deels uit Nederland. Tegenwoordig zijn de zogenaamde Dülmener Wildpferde één van de laatste overblijfselen van deze middeleeuwse praktijk.

Gedurende de late middeleeuwen werd de vraag naar vlees zo groot, dat de veeteelt wel intensiever moest worden. Al in de vroege veertiende eeuw werden slachtossen uit Denemarken en Noord-Duitsland in grote getale naar Friesland en Noord-Holland getransporteerd om daar te worden vetgemest en op veelal Hollandse markten te worden verkocht.³¹ Volgens een gedetailleerde telling uit 1526 liepen er op de Veluwe (het Gelders administratief district) meer dan 15.000 paarden, bijna 38.000 runderen, ruim 5400 varkens en meer dan 101.100 schapen rond.³² Paarden, runderen en schapen verbleven meestal in open terrein, maar het houden van varkens was nauw met de aanwezigheid van bossen verbonden. Gedurende de middeleeuwen werden varkens massaal het woud in gedreven om zich daar met noten, gras en wortels te voeden. Het precieze aantal kon per jaar sterk schommelen. In het boekjaar 1408-1409 werden volgens de rekening van de waldgraaf 206 varkens in het

(Berlijn 1840) 266.

28 J.S. v. V., ‘Jachtdelict’, *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 11 (1908) 48.

29 Leonhard Franz, ‘Was war der schelch?’, *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 96 (1967) 74-78; Rob Lenders, ‘Middeleeuwse paarden... Leveren de bronnen een bewijs?’, *Spiegel Historiael* 7 (2017) 42-44; Lodewijk Samuel Meihuizen, *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/1295* (Groningen 1953) 54-55 (tekst van de rekening).

30 L.A.J.W. Sloet, ‘Vondst van hoefijzers te Nieuwersluis’, *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde* 3:2 (1885) 315-343, aldaar 339.

31 W. M. Gijsbers, *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa 1300-1750* (Hilversum 1999) 33-38.

32 H. K. Roessingh, ‘De veetelling van 1526 in het kwartier van Veluwe’, *A. A. G. Bijdragen* 22 (1979) 3-57.

Rijkswald geweid (waarvan 40 door wolven gedood werden). In 1414 gaat het om 60 dieren en in 1418 om 706. Een deel van deze varkens kwam overigens uit de stad Nijmegen, want in de middeleeuwen was het niet ongebruikelijk dat stedelingen varkens hielden.³³

Middeleeuwse vorsten en hoge edellieden stonden voor de moeilijke taak een evenwicht te vinden tussen enerzijds uiterlijke tekenen van status, zoals de adellijke jacht, en anderzijds de harde noodzaak om voldoende inkomsten te genereren om deze *conspicuous consumption* vol te houden. In de late middeleeuwen werden bijvoorbeeld heel wat bossen, vijvers en warandes (jachtgebieden) in Gelre en de Landen van Overmaas (Nederlands Limburg) verpacht omdat de hertogen van Gelre en Brabant in ernstige geldnood verkeerden. De pachters (adellijke heren) hadden er alle belang bij zoveel mogelijk inkomsten uit deze domeinen te halen en geen enkele om een goed lange termijn beheer te waarborgen. Het hoeft dus nauwelijks verwondering te wekken dat er volgens inspectierapporten nauwelijks hout meer was dat de moeite waard was om te hakken.³⁴

In de middeleeuwen was het concept wildernis van groot belang, maar men had andere ideeën dan moderne biologen over hoe deze 'wildernis' beheerd moest worden. Het Haarlemmerhout moet bijvoorbeeld een groot omsloten jachtterrein zijn geweest, waar de enige populatie edelherten in het graafschap Holland huisde. De grafelijke jagers doodden ieder jaar enkele exemplaren (maximaal vijf dieren in één keer, meestal slechts één of twee) voor de grafelijke huishouding en belangrijke edellieden. Deze herten deelden in de veertiende eeuw hun leefgebied met 'wilde ossen'. De identiteit van deze runderen is enigszins raadselachtig, aangezien zij in tegenstelling tot de eerder genoemde 'wilde paarden' niet in andere bronnen uit het huidige Nederland vermeld worden.³⁵ In principe is het mogelijk dat de graaf van Holland oerossen of wisenten van de grootmeester van de Duitse Orde cadeau had gekregen, maar het is waarschijnlijker dat het hier om halfwilde of verwilderde runderen gaat.³⁶

33 Bouwer, *Een notabel domein*, 57-58; G.H.A. Venner, *De Meinweg. Onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalig Gelders-Gulikse grensgebied circa 1400-1822* (Assen 1985) 214-220.

34 Bouwer, *Een notabel domein*, 52-53; A.C.M. Kappelhof, 'De Heren en Drossaarden van Valkenburg (1365-1672)', *Jaarboek Stichting "Historische Studies" in en rond het Geuldal* 1 (1991) 7-75, aldaar 14-27, 31-33, 38-39.

35 D.E.H. de Boer e.a. eds., *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode. Serie I De hofrekeningen en de dijkgraafsrekeningen van de Grote Waard*, 2 vols. (Den Haag 1997) vol. 1, 434, 435, 436; Hamaker ed., *De rekeningen*, vol. 3, 316, 318; H.J. Smit ed., *De rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche huis*, 3 vols (Utrecht 1924-1939) vol. 1, 288, vol. 2, 120, 143, 155, 166-168.

36 Alfred Nehring, 'Über Ur und Wisent nach dem "Treflerbuch" des Deutschen Ordens', *Globus* LXXIV (1898) 44-47.

Zij zijn dus even wild als de 'wilde paarden' die in diezelfde periode in het Rijkswald rondliepen, maar lijken veel zeldzamer te zijn geweest. Uit middeleeuws Engeland zijn wel enkele vermeldingen van 'wild cattle' uit belangrijke jachtparken bekend.³⁷

De rekeningen van de graven van Holland vermelden ook dat er weiland werd gehuurd om het 'wilde vee' in de winter met hooi te kunnen bijvoederen. Het is niet geheel duidelijk of wilde vee in deze context een synoniem is voor de wilde ossen dan wel een verzamelnaam voor de runderen en edelherten samen. Het bijvoederen van herten met hooi is in ieder geval voor Engeland goed gedocumenteerd. Overigens was de zorg voor deze dieren niet zonder gevaar. Volgens de rekening van de houtvester van de graaf uit 1337-1338 gaf hij een zekere Willaen Corthals opdracht het 'wilde vye' te bewaken dat Deric van den Heve Willaems Clercsoen 'den voete afsloegh'. Deze Deric van den Heve was in de periode 1342-1345 (nog altijd) met de zorg van het wilde vee belast.³⁸

Het bijvoederen van deze wilde grazers was vermoedelijk nodig vanwege een overexploitatie van het Haarlemmerhout.³⁹ In de middeleeuwen werden bepaalde bomen en struiken, zoals eik en hazelaar, als hakhout beheerd. Dit betekent dat de plant om de drie tot negen jaar aan de grond omgehakt wordt, zodat de plant uit deze basis weer nieuwe takken genereerde. Het knotten van een boom (meestal eiken of wilgen) volgt eigenlijk hetzelfde principe, maar hier wordt de kruin van de boom afgehakt. Beide technieken hadden als doel de houtproductie op lange termijn te waarborgen, maar in de praktijk was de vraag naar hout zo groot dat er vaak te snel gekapt werd, wat het regeneratievermogen van de planten aantast. Bovendien werd vaak te veel vee het bos in gedreven en/of drongen deze dieren in delen van het bos binnen die eigenlijk afgeschermd waren om bomen en struiken de kans te geven zich te herstellen. Als gevolg daarvan waren middeleeuwse bossen waarschijnlijk vrij open, waardoor veel licht de bosbodem bereikte. Dit kan in het voordeel van bepaalde kruiden, bloemen en ook vlinders zijn geweest. Er was daarentegen nauwelijks dood hout, wat hoogstwaarschijnlijk negatieve gevolgen zal hebben gehad voor heel wat andere insecten.⁴⁰

37 De zogenaamde Chillingham wild cattle stammen mogelijk van dergelijke dieren af. Oliver Rackham, *The History of the Countryside: The Classic History of Britain's Landscape, Flora and Fauna* (London 1986, herdr. 2000) 38-39.

38 Heer Frank van Borselen van zijn kant betaalde in 1458 een chirurgijn om een kind te verzorgen dat in zijn bos in de duinen van Oostvoorne door een reebok werd gewond. A.A. Arkenbout, 'Het kasteleinschap van de burcht van Oostvoorne', *Holland* 5:6 (1973) 273-282, aldaar 277; Hamaker ed., *De rekeningen*, vol. 1, 69; Smit ed., *De rekeningen*, vol. 2, 118-119, 144-145, 167. Zie ook Jean Birrell, 'Deer and Deer Farming in Medieval England', *The Agricultural History Review* 40:2 (1992) 112-126.

39 Smit ed., *De rekeningen*, vol. 2, 79-170.

40 Zie hiervoor Bouwer, *Een notabel domein* en Roland Bechmann, *Trees and Man: The*

Vogels

Jachtparken zoals het Haarlemmerhout waren niet alleen essentieel voor het houden van wild en de aanvoer van hout, maar ook voor het vangen van roofvogels. De valkerij speelde een centrale rol in de adellijke jacht, en aangezien het kweken van roofvogels in gevangenschap zeer moeilijk of onmogelijk was, moesten deze in het wild gevangen worden. De rekeningen van de graaf van Holland vermelden de vangst van 'valken' (slechtvalken), 'valk taarsels' (mannelijke slechtvalken), 'blauwvoeten' (lanner valken), haviken, 'havik taarsels' (mannelijke haviken) en rode valken (jonge slechtvalken). 'Ufen' of uilen – soms ook als 'scuufuut' aangeduid – duiken eveneens in de rekeningen op en werden gebruikt om zangvogels te vangen.⁴¹ De middeleeuwse terminologie met betrekking tot valken is bijzonder gedetailleerd, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen jonge en oude, mannelijke en vrouwelijke, vogels (herkenbaar aan hun verenkleed). Zo is een 'haghemouter' een valk die in het wild 'gemuit' heeft (het inwisselen van het verenkleed van een jonge vogel voor die van een volwassen exemplaar).⁴²

Grotere roofvogels, zoals giervalken en slechtvalken, werden gebruikt om op reigers te jagen, archetypisch adellijk jachtwild in de late middeleeuwen. Aan zogenaamde reigerbossen werden in deze context dan ook bijzonder belang toegekend. Naast het doden van individuele volwassen reigers met een valk werden op vastgestelde tijdstippen (tot wel drie keer per jaar) de bomen van de reigerkolonie geschud zodat de jongen naar beneden vielen en gevangen konden worden. Individuele paartjes beginnen op verschillende tijdstippen van het jaar te broeden. Vermoedelijk werd dus iedere keer een ander deel van de kolonie 'geogst'. De rekeningen van graaf Jan van Blois geven bijzonder veel informatie over de reigerkolonie in het Goudsche bos, van waaruit in 1361-1362 maar liefst 1200 grauwe (blauwe) reigers/kwakken en 400 witte reigers/

Forest in the Middle Ages (New York 1990). De effecten van deze overbegrazing worden uitgebreid besproken in het proefschrift van Frans Vera. Hij trok echter de verkeerde conclusie dat de begrazingsdruk door vee in de late middeleeuwen en vroegmoderne periode vergelijkbaar was met die van wilde grazers in de prehistorie (zie ook noot 4). F.W.M. Vera, *Grazing Ecology and Forest History* (Oxon 2000, herdr. 2002).

41 Zangvogels zien een uil als een bedreiging en zullen deze actief proberen weg te jagen uit hun leefgebied als ze er een opmerken. De jagers staan klaar met netten om de vogels die naar de uil toekomen te vangen.

42 De Kempen speelden een belangrijke rol in de valkenvangst omdat dit gebied op de trekroutes van (slecht)valken ligt. Het belangrijkste centrum was in de vijftiende eeuw echter de streek rond Turnhout, Eel (Ravels) en Postel (Mol) en niet Valkenswaard. Dit laatste dorp wordt pas in de vroegmoderne periode een epicentrum van de valkerij. Den Hartog, *Dieren*, 53-65; Hamaker ed., *De rekeningen*, vol. 1, 351, vol. 2, 64-65, 185, 308-309, 404, 537; Niedermann, *Das Jagdwesen*, 54-58; Smit ed., *De rekeningen*, vol. 2, 118.

lepelaars werden verkocht. Er werden ook nog eens 697 grauwe reigers weggeschonken.⁴³ De vermelding van 'witte reigers' is bijzonder interessant omdat de grote en kleine zilvereiger later uit Nederland verdwenen en pas gedurende de twintigste eeuw opnieuw broedvogels zijn geworden. Mogelijk stierven zij plaatselijk uit als gevolg van de klimaatveranderingen die bekend staan als de 'Kleine IJstijd', vanaf de zestiende tot aan de negentiende eeuw. Deze periode contrasteert met het zogenaamde 'middeleeuwse klimaatoptimum' (950-1250), toen de temperaturen gemiddeld hoger lagen, wat de verspreiding van warme minnende soorten (zoals zilvereigers en lanner valken) zeker zal hebben bevorderd.⁴⁴

Een reigerbos vereiste evenals een jachtpark bijzondere zorg. Uit de rekeningen van graaf Willem IV van Holland blijkt dat hij in 1345 'vogelhuizen' liet bouwen in twee belangrijke broekbossen: het Bindelmeerbroek bij Amsterdam en het Nieuwenbroek bij Gouda. Deze reigerkolonies werden tegelijkertijd ook met een omvangrijke gracht beschermd.⁴⁵ Het gaat hier vermoedelijk om onderkomens voor tamme of gevangen reigers die zowel wilde soortgenoten moesten lokken als ervoor zorgen dat de graaf reigers op een min of meer permanente basis ter beschikking had. In de winter trekt namelijk een groot deel van de Nederlandse reigerpopulatie naar het zuiden. De achterblijvers besparen zich een uitputtende tocht, maar lopen grote kans bij strenge vorst door voedselgebrek te overlijden. De oudste vermelding van een dergelijk reigerverblijf komt uit het Noord-Franse Hesdin, waar de graaf van Artois in de late dertiende eeuw al speciale maatregelen nam om de plaatselijke reigerpopulatie te beheeren. Mogelijk kopieerden de graven van Holland (die ook graven van Henegouwen waren) deze Franse innovatie.⁴⁶

De rekeningen van de graven van Holland wijzen erop dat er ook valken en haviken in het Bindelmeerbroek werden gevangen. Waarschijnlijk sloegen de graven hiermee twee vliegen in één klap: zij verkregen nieuwe vogels voor de valkenjacht en elimineerden tegelijkertijd roofdieren die het op jonge reigers gemunt hadden. De bijzondere ecologische waarde van dit broekbos wordt bevestigd door het feit dat er in de winter van 1394 vier wilde zwijnen werden gedood.⁴⁷ Het Bindelmeer en nabijgelegen bos waren echter geen lang leven beschoren: het hele gebied werd in de vroege zeventiende eeuw drooggelegd

43 Nationaal Archief, Den Haag, 3.19.10 Archief van de Graven van Blois, inv. nr. 90, Rekening 12 november 1361-12 november 1362, f. 13-14.

44 Scheygrond, 'Het Goudsche Bosch'.

45 Hamaker ed., *De rekeningen*, vol. 1, 348-349, 353, 407-408.

46 Jan Hendrik de Rijk, 'Vogels en mensen in Nederland 1500-1920', Proefschrift Vrije Universiteit van Amsterdam (2015) 99-100; Sharon Farmer, 'Aristocratic Power and the "Natural" Landscape: The Garden Park at Hesdin, ca. 1291-1302', *Speculum* 88:3 (2013) 644-680, aldaar 662-668.

47 De Boer e.a. eds., *De rekeningen*, vol. 2, 181; Hamaker ed., *De rekeningen*, vol. 1, 351.

en is nu deel van Amsterdam-Zuidoost (de Bijlmer).

Met de typisch Nederlandse 'weidevogels', zoals grutto, Kievit en zomertaling, ging het vermoedelijk niet al te best in de late middeleeuwen, omdat hun natuurlijke leefgebied (venen) steeds meer verdwenen. Het was pas later, gedurende de vroegmoderne periode en de negentiende eeuw, wanneer vroegere veengebieden massaal in weiland werden omgezet, dat zij zich min of meer wisten te herstellen. De Nederlandse weidevogels moeten dus in zekere zin weidevogels zijn geworden als gevolg van menselijk handelen. Het is ook opvallend dat in de vijftiende en zestiende eeuw zogenaamde eendenkooien – vrij complexe structuren om wilde eenden te vangen, bestaande uit een vijver, vangpijpen en bosjes of hagen – steeds belangrijker werden. Bas van Bavel ziet dit als een teken van het opkomen van markteconomieën en het bijhorend intensiever landgebruik.⁴⁸ Dit is ongetwijfeld een factor van belang geweest, maar men kan zich ook afvragen of ecologische factoren niet ook een rol hebben gespeeld. Het zou bijvoorbeeld kunnen dat migratiepatronen van vogels veranderden door een combinatie van wijzigingen in klimaat en landschap, waardoor vogelvangst succesvoller werd. Het staat in ieder geval vast dat watervogels slechts in zeer beperkte mate werden verhandeld gedurende de late middeleeuwen.

Het is desalniettemin opvallend dat wilde zwanen die in Nederland kwamen overwinteren wel in grote aantallen werden gevangen in opdracht van de graaf van Holland. De rekeningen van de rentmeester van Kennemerland en West-Friesland vermelden de vangst van 4018 zwanen in het boekjaar 1343-1344, en nog eens 2132 in 1344-1345. Zowel het houden van tamme zwanen als het vangen en doden van wilde exemplaren was strikt gereguleerd. Het was een voorrecht dat aan de vorst toebehoorde en alleen door hem aan belangrijke heren of steden kon worden toegekend. Een man uit Purmer (Purmerend) moest in 1342-1343 een hoge boete van vier pond en tien schilden betalen omdat hij (wilde) zwanen had gedood.⁴⁹

Vissen

Als de middeleeuwse omgang met zoogdieren en vogels al een vrij duidelijk beeld schetst van overexploitatie en verlies van biodiversiteit, geldt dat voor waterleven nog veel meer. Stromend water was belangrijk voor uiteenlopen-

48 Piet Blankers en David Kleijn, 'Weidevogels natuurlijk. Nieuwe inzichten in het Nederlandse weidevogelbeheer', in Joop Schaminée, John Janssen en Eddy Weeda eds., *Gewapende vrede. Beschouwingen over plant-dierrelaties* (Zeist 2011) 131-149; De Rijk, 'Vogels en mensen', 109-122; Bas van Bavel, 'Eendenkooien in het Hollandse en Gelderse rivierengebied', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 20:3 (2002) 16-20.

49 De rekening van 1343-1344 noteert een totaal van 3653 exemplaren, maar een optelling van de individuele posten levert een totaal van 4018 op. Hamaker ed., *De rekeningen*, vol. 1, 280; vol 2, 274-275, 313-314, 365-368, 412-413. Zie ook Den Hartog, *Dieren*, 117-121.

de activiteiten, zoals scheepvaart, de afvoer van afval en overtollig water, het leveren van energie door middel van watermolens en de visserij. Vooral grote vissen die in zowel in zout- als zoetwater leven, zoals steur, zalm en elft, werden zeer sterk in hun migratiepatronen beperkt. Zij leden vermoedelijk ook sterker dan kleinere soorten onder vervuiling, veroorzaakt door nijverheid en urbanisatie, en overbevissing.⁵⁰ Rekeningen uit de veertiende en vroege vijftiende eeuw vermelden nooit meer dan een handjevol lokaal gevangen zalmen en één of twee steuren. Zalm werd wel in grote hoeveelheden uit het buitenland (Schotland) ingevoerd.⁵¹

De verminderde vangsten van trek- en zoetwatervissen konden tot op zekere hoogte worden opgevangen door een toenemende vangst van zeevis – vooral haring – die via de grote rivieren ook verder naar het binnenland werden getransporteerd. Tolrekeningen van Lobith aan de Rijn uit de vroege vijftiende eeuw geven niet alleen informatie over dergelijke haringtransporten, maar duiden ook op de grootschalige aankoop van prikken (kaakloze vissen of rondbekken die op vissen parasiteren) voor de consumptie van de hertog van Gelre en zijn gevolg. Deze prikken worden duidelijk onderscheiden van zeven lampreien die vermoedelijk in de Maas nabij Cuijk werden gevangen. Prik en lamprei worden vaak als synoniemen gebruikt, maar hier lijken tijdgenoten een onderscheid te maken tussen twee verschillende soorten: de zee- en rivierprik.⁵²

Opmerkelijk genoeg waren er ook enkele soorten die juist zeer sterk in aantal toenamen door veranderingen in de Nederlandse waterhuishouding. Tijdens de hoge middeleeuwen werd er veel veen ontgonnen om landbouwgrond te creëren, terwijl in de late middeleeuwen turf zelf een belangrijke brandstof werd (nog een gevolg van het gebrek aan bossen en brandhout). Door deze ontginningen daalde de bodem ten opzichte van het zeeniveau, wat bedijking noodzakelijk maakte en ontwatering bemoeilijkte. Door een combinatie van turfwinning en stormen werden grote binnenmeren gecreëerd, die op hun beurt weer mogelijkheden boden voor de visserij en het beheer van reigerkolonies. Met name paling en snoek profiteerden van de veenontginningen omdat hun jongen veel beschutting en schuilplaatsen nodig hebben, zoals sloten en rietkragen. De rekeningen van de graven van Holland wijzen erop dat paling op grote schaal

50 Richard C. Hoffmann, 'Economic Development and Aquatic Ecosystems in Medieval Europe', *The American Historical Review* 101:3 (1996) 631-669; Rob Lenders e.a., 'Historical Rise of Waterpower Initiated the Collapse of Salmon Stocks', *Scientific Reports* 6 (2016); Petra van Dam, 'Ecological Challenges, Technological Innovations: The Modernization of Sluice Building in Holland, 1300-1500', *Technology and Culture* 43:3 (2002) 500-520.

51 Hamaker ed., *De rekeningen*, vol. 1, 239-240, vol. 2, 118, vol. 3, 408, 450; Smit ed., *De rekeningen*, vol. 1, 33, 46, 244, 289, 337, 510.

52 Wybe Jappe Alberts, 'De tolrekeningen van Lobith over de jaren 1404/1405 en 1408/1409', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 81 (1967) 58-177, aldaar 104-105, 152-153.

in het zuurstofrijke water nabij sluizen werd gevangen.⁵³

Overigens werden in de middeleeuwen veel meer diersoorten als ‘vis’ geclassificeerd dan tegenwoordig. In het boekjaar 1330-1331 leverde de ontvanger van Zuid-Holland bijvoorbeeld tweehonderd zeehonden (‘hondekings’) voor de proviandering van het grafelijk hof. Ook walvisachtigen werden als vis beschouwd en dus ook op vastendagen gegeten. De graven van Holland eigenden zich alle strandvondsten toe, wat betekent dat hun rekeningen ook aangespoelde zeedieren vermelden. Meestal gaat het om bruinvissen, af en toe om een walvis.⁵⁴ Voor de identificatie van deze walvisachtigen zijn wij opnieuw grotendeels van archeozoologisch onderzoek afhankelijk.⁵⁵ Tot slot konden ook beverstaarten tijdens vastendagen geconsumeerd worden. In 1522 schonk de jonker van Wisch bijvoorbeeld een beverstaart met twee voeten aan de hertog van Gelre. Mogelijk gaat het hier om een zwervend exemplaar dat de loop van de Rijn volgde. Bevers duiken zelden in historische en archeologische bronnen op en waren mogelijk in de late middeleeuwen grotendeels uit Nederland verdwenen. De capaciteit van bevers zelf de lokale waterhuishouding drastisch te veranderen door grote aantallen bomen om te knagen en dammen te bouwen werd vermoedelijk niet geapprecieerd. Bevers werden ook daarnaast ook bejaagd voor hun pels en het zogenaamde castoreum (kliervoet dat onder meer als aroma of parfum wordt gebruikt).⁵⁶

Nieuwe introducties

Zowel historische als archeologische bronnen wijzen dus op een significante afname van de biodiversiteit gedurende de middeleeuwen. Relatief weinig dieren profiteerden van de door mensen veroorzaakte veranderingen in hun habitat. Dit verlies werd tot op zekere hoogte opgevangen door de doelbewuste introductie van nieuwe soorten: konijn, fazant, pauw, karpers, bittervoorn en damhert.⁵⁷ De nieuwkomer met de grootste impact was ongetwijfeld het konijn. Deze duiken in de dertiende eeuw in de bronnen op en werden zowel voor hun vlees als hun bont gefokt. Ze werden in speciale omheinde gebieden gehouden

53 Van Dam, *Vissen in veenmeren*, 103-113.

54 Hamaker ed., *De rekeningen*, vol. 2, 6, 168, 276, 368, 411; H.G. Hamaker ed., *De rekeningen der grafelijkheid van Zeeland onder het Henegouwsche huis*, 2 vols. (Utrecht 1879-1880) vol 1, 240, vol. 2, 260; Smit ed., *De rekeningen*, vol. 1, 510, vol. 2, 489.

55 Youri van den Hurk e.a., ‘Medieval Whalers in the Netherlands and Flanders: Zooarchaeological Analysis of Medieval Cetacean Remains’, *Environmental Archaeology* (2020).

56 G. van Hasselt, *Bydragen voor d’oude Geldersche maaltyden* (Arnhem 1805) 71.

57 Çakırlar e.a., ‘Animals and People’, 18; Lauwerier en Zeiler, ‘Wishful Thinking’; Dirk van Damme, ‘The Introduction of the European Bitterling (*Rhodeus amarus*) to West and Central Europe’, *Fish and Fisheries* 8:2 (2007) 79-106.

(konijnenwarandes) en met behulp van fretten uit hun burchten gejaagd waarna ze in de netten van de jagers terecht kwamen. Ook voor de andere diersoorten geldt dat zij voornamelijk in gecontroleerde contexten voorkwamen, zoals jachtparken, vijvers of stadsgrachten. Damherten werden pas vrij laat, in de vroege zestiende eeuw, uit Engeland naar het Haagse bos gebracht. Mogelijk houdt deze relatief late introductie – in Franse en Engelse jachtparken kwamen ze al verschillende eeuwen voor – verband met de continue beschikbaarheid van edelherten en reeën.⁵⁸

De verspreiding van damherten in Nederland is een mooi voorbeeld van de rol die de middeleeuwen in het herstel van Noord-Europese ecosystemen hebben gespeeld, want deze hertensoort leefde vóór de laatste ijstijd ook in Noord-Europa. De dieren werden door het koudere klimaat naar het oostelijk Middellandse Zeegebied teruggedrongen, van waaruit ze eerst door de Romeinen en later door middeleeuwse edellieden naar West- en Noord-Europa verspreid werden. Het konijn, de fazant, de bittervoorn en talloze nieuwe kruiden en fruitvariëteiten komen eveneens uit mediterrane gebieden. Wilde karpers komen daarentegen oorspronkelijk uit het Donauebekken en pauwen uit Indië. Voor deze laatste dieren fungeerde Zuid-Europa meer als een tussenstation voor hun verdere verspreiding. De aanpassing van al deze nieuwe soorten aan Noord-Europese omstandigheden werd vermoedelijk vergemakkelijkt door het relatieve warme klimaat op dat moment, het eerdergenoemde middeleeuwse klimaatoptimum. In de jaren 1430 kon heer Frank van Borselen zelfs wijngaarden in Oostvoorne, Brielle en Den Haag laten aanleggen.⁵⁹

Naast deze door mensen gestuurde migratie was er ook sprake van natuurlijke migratie. Terwijl veertiende-eeuwse rekeningen suggereren dat steur, zalm en elft grotendeels uit de Nederlandse wateren verdwenen waren, duiken deze in de vroegmoderne periode weer in grote getale in de bronnen op. In de zestiende eeuw werden jaarlijks enkele tienduizenden elften, duizenden zalmen en enkele tientallen steuren gevangen. In 1619 zijn vangstcijfers al aangegroeid tot meer dan zestigduizend elften, bijna twaalfduizend zalmen en tweehonderd steuren. Tijdens de achttiende eeuw worden gemiddeld enkele honderden steuren op jaarbasis gevangen.⁶⁰ De oorzaak van deze spectaculaire, zij het geleidelijke, toename is de Sint-Elisabethsvloed van 1421 en de daaropvolgende vorming van de Biesbosch, die een geschikte paaiplaats voor

58 Swaen ed., *Jacht-Bedryff*, 6-7.

59 A. Arkenbout, *Frank van Borselen ca 1400-1470. Het dagelijks leven op zijn hoven in Zeeland en het Maasmondgebied* (Rotterdam 1994) 113; H. van Haaster, 'De introductie van cultuurgewassen in de Nederlanden tijdens de Middeleeuwen', in: A.C. Zeven ed., *De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders, van het Neolithicum tot 1500 AD* (Wageningen 1997) 53-104.

60 P.J.M. Martens, *De zalmvisser van de Biesbosch 1421-1869* (Tilburg 1992) 24-34, 42-49, 142-147.

trekvissen creëerde. Vispopulaties hadden dus tijd nodig om zich aan veranderde omstandigheden aan te passen, net zoals de eerdergenoemde Nederlandse ‘weidevogels’. Hoewel veel soorten doorheen de tijd uit Nederland zijn verdwenen, vond er ook een zeker herstel plaats.

Besluit

In laatmiddeleeuws ‘Nederland’ was er geen enkel ecosysteem dat niet in meer of mindere mate door mensen werd beïnvloed. Landbouw, veeteelt en visvangst domineerden het land- en watergebruik. Deze economische invloeden hadden, in combinatie met overbejaging, overmatige houtkap en vervuiling, grote gevolgen voor de biodiversiteit. Grotere zoogdieren, vogels en vissen die van bos, veen, of een vlotte doorstroming tussen zout- en zoetwater afhankelijk waren, gingen zeer sterk achteruit of verdwenen zelfs helemaal. Hetzelfde geldt vermoedelijk voor plantensoorten die aan dit soort habitats gebonden waren.

Het zou echter te simplistisch zijn om te stellen dat de biodiversiteit sinds 1300 alleen maar verder is gedaald. Het is goed mogelijk dat allerlei kleinere dieren, zoals insecten, van de open landschappen en de grote diversiteit aan kleine landschapselementen konden profiteren. Historische en archeologische bronnen leveren alleen nauwelijks informatie over ongewervelde dieren. Daarnaast kwamen andere soorten juist door menselijke introductie of natuurlijke migratie naar het huidige Nederland (vaak uit Mediterrane gebieden). Het belangrijkste voorbeeld hiervan is ongetwijfeld het konijn. Tijdens de middeleeuwen vond er dus ook een zeker herstel van de biodiversiteit plaats ten opzichte van de situatie vlak na de laatste ijstijd.

Voor de middeleeuwse mens was het concept van wildernis zeer belangrijk, maar hij/zij verstond daar wel iets anders onder dan hedendaagse biologen. De middeleeuwse wildernis had een zeer sterke connotatie van niet door de mens gecontroleerde natuur, maar er rustten wel degelijk eigendomsrechten op. In feite werd het als vanzelfsprekend beschouwd dat mensen ook in wildernis ingrepen, om vee te weiden, te jagen, hout te hakken of niet-bevoegden weg te houden. Hoewel het veertiende-eeuwse Haarlemmerhout in bepaalde opzichten zeer sterk op de Oostvaardersplassen lijkt – een groot omheind gebied waar wilde ossen en edelherten rondliepen – zouden middeleeuwse houtvesters waarschijnlijk weinig begrip kunnen opbrengen voor het beheer van Nederlands ultieme wildernis gedurende de afgelopen decennia.

Iedere historische samenleving wordt tot op zekere hoogte gekenmerkt door een eigen manier van omgaan met haar omgeving. Elke strategie heeft voor- en nadelen en wij kunnen van allen iets leren. Middeleeuwse attitudes tegenover jacht zijn vandaag niet meer acceptabel, maar al dan niet intensieve begrazing, knotten van bomen en behoud van kleine landschapselementen als hagen en grachten spelen wel een grote rol in huidig natuurbeheer. Hoewel heide en stuifzand aan relatief weinig soorten een thuis bieden, geven ze dat wel aan soorten die nergens anders voorkomen. Het is aan ecologen om een afweging te maken welke ingrepen nodig zijn met het oog op het behoud van biodi-

versiteit en het afremmen van klimaatopwarming. Wat in ieder geval vaststaat is dat de late middeleeuwen in deze discussies een veel grotere rol kunnen en moeten spelen dan op dit moment het geval is.

Eigenheid en gemeenschappelijkheid

Gotische architectuur en katholieke emancipatie in
Nederland, 1850-1890

Bart Zwegers

Architectuur, geschiedenis en gemeenschapszin

Van de vijftiende tot de negentiende eeuw gold het classicisme in Europa als de toonaangevende bouwstijl. Iedereen die iets met bouwen te maken had – van architect tot timmermansleerling – werd opgevoed met de Grieks-Romeinse tempel als architectonisch ideaaltype. Een gebouw gold alleen als monumentaal als het voldeed aan de eisen en normen die de Romeinse architect Vitruvius had nagelaten in zijn standaardwerk *De Architectura libri decem*.¹ Met de Romantiek viel het classicisme echter van zijn voetstuk. Veel kunst- en architectuurhistorici stellen de negentiende eeuw voor als een roerige periode waarin het classicisme als maatgevend en allesomvattend ontwerpsysteem in elkaar stortte en plaats maakte voor een keur aan nieuwe stijlen: eclectisch, neobyzantijns, neoromaans, neogotisch. In Nederland liet met name de neogotiek zich meer en meer gelden als geduchte concurrent van het classicisme. Niet zelden wordt deze overgangperiode getypeerd als een 'stijlstrijd'.² Hoewel er van een strijd tussen verschillende stijlopvattingen zeker sprake was, is de term 'stijlstrijd' toch enigszins misleidend. Het was namelijk geen botsing van zuiver esthetische visies, maar van fundamenteel verschillende maatschappijopvattingen. Discussies over de te verkiezen bouwstijl waren doorspekt van ideologie, confessionele opvattingen en historische beleving. Zeker in Nederland, waar de neogotiek de huisstijl van de katholieke emancipatiebeweging werd, kan de zogenaamde 'stijlstrijd' beter gekarakteriseerd worden als een maatschappelijke strijd. De inzet ervan was niet de stijl an sich maar de achterliggende opvattingen over religie, geschiedenis, identiteit en erfgoed.

Veruit de beroemdste Nederlandse vertegenwoordiger van de neogotische beweging was de Roermondse architect Pierre Cuypers. Vanaf het midden van de negentiende eeuw ontwierp hij een groot aantal katholieke kerkgebouwen in neogotische stijl. Voor hem en zijn volgers was de neogotiek niet zomaar een bouwstijl, maar een uiting van religieuze waarden.³ Aanvankelijk werd de neogotische stijl vrijwel uitsluitend toegepast in kerkenbouw. Vanaf de jaren 1860 poogden Cuypers en diens vriend en strijdmakker Victor de Stuers van

1 F. Grijzenhout ed., *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007).

2 Zie bijvoorbeeld D.W. Fokkema en F. Grijzenhout, *Rekenschap: 1650-2000* (Den Haag 2001) 60-62.

3 A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect* (Zeist 1995) 57-58.

de neogotiek echter de nationale stijl te maken. Dit stuitte op verzet uit voornamelijk protestantse hoek. In dit artikel wordt de rol van neogotische architectuur in de verzuilde Nederlandse samenleving onderzocht. Het beschrijft hoe de neogotiek leidde tot conflicten over de confessionele invulling van de Nederlandse identiteit en de interpretatie van de vaderlandse geschiedenis. Het eerste deel gaat in op de positie van katholieken in Nederland in de negentiende eeuw en meer in het bijzonder op de moeizame integratie van de geschiedenis van het katholieke volksdeel in de Nederlandse ontstaansmythe. Het tweede deel gaat dieper in op de nationale discussie over bouwkunst en beschrijft hoe deze onderdeel werd van een bredere maatschappelijke discussie over de Nederlandse identiteit.

Tussen katholieke en nationale identiteit

In de negentiende eeuw maakten katholieken een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking uit – althans in numeriek opzicht. Rond 1840 waren er, op een totale bevolking van 3 miljoen, ongeveer 1,2 miljoen katholieken.⁴ Ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) vormden zij zelfs de overgrote meerderheid. In veel andere opzichten was het echter een achtergestelde groep. De Grondwet van 1815 stelde katholieken formeel weliswaar gelijk aan protestanten; in de praktijk bleven zij tweederangsburgers die geen belangrijke publieke functies mochten vervullen en niet openlijk hun geloof konden belijden. Er gold nog altijd een processieverbod en in veel steden mochten katholieke kerkgebouwen niet als zodanig herkenbaar zijn, waardoor katholieken genoodzaakt waren hun erediensten veelal in schuilkerken te houden.⁵

Dat katholieken grotendeels van het nationale sociale, politieke en culturele leven werden uitgesloten, kwam mede doordat het katholicisme zich moeilijk liet inpassen in de nationale ontstaansmythe. In de nationalistische visie op de Nederlandse geschiedenis, die in het begin van de negentiende eeuw gestalte kreeg, stond immers de onafhankelijkheidsstrijd tegen het katholieke Spanje centraal.⁶ De Tachtigjarige Oorlog was niet enkel een strijd van Nederlanders tegen vreemde onderdrukking geweest, maar ook een strijd van het ware geloof tegen het verdorven katholicisme. Ware Nederlanders waren protestants en dat moest in de ogen van de heersende elite vooral ook zo blijven. De afsplitsing van het overwegend katholieke België versterkte het sentiment dat de Nederlandse identiteit onlosmakelijk met het protestantisme verbonden

4 G.D. Homan, 'Catholic Emancipation in the Netherlands', *The Catholic Historical Review* 52:2 (1966) 201-211.

5 I. Montijn, *Pierre Cuypers. Schoonheid als hartstocht* (Roermond 2007) 41.

6 P.B.M. Blaas, 'Overleefd en Herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de 19de eeuw', *De negentiende eeuw* 9:3 (1985) 109-130. Zie ook: N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 551-567.

was. In de woorden van de conservatief-protestantse politicus Guillaume Groen van Prinsterer: katholieken vormden 'geen essentieel bestanddeel der Nederlandsche nationaliteit.'⁷ Sterker nog, de katholieke identiteit werd gezien als onverenigbaar met goed Nederlanderschap. In zijn onderzoek naar de negentiende-eeuwse katholieke historicus Willem Nuyens schreef historicus Albert van der Zeijden dat de Nederlandse natie een 'sterk protestantse inkleuring' kreeg.⁸ Volgens historicus Niek van Sas figureerden de katholieken 'in het nationale zelfbeeld [...] als vijand van de ware godsdienst en de vrijheid.'⁹

Men zou wellicht verwachten dat een grote minderheid als de katholieken zich hevig tegen deze protestantse toe-eigening van het nationale verleden zou verzetten, maar volgens historicus Peter Raedts voelden zij in de eerste helft van de negentiende eeuw helemaal geen behoefte om onderdeel van die nationaliteit uit te maken. Zolang hun formele rechten omtrent godsdienstvrijheid maar zeker waren gesteld, hielden katholieken zich liever op de vlakte en bemoeiden zij zich nauwelijks met nationale politiek. Zoals Raedts het treffend verwoordde: het leven van katholieken richtte zich op de lokale parochie enerzijds en Rome anderzijds; daartussen 'was niets.'¹⁰ Katholieken manifesteerden zich in de eerste helft van de negentiende eeuw bovendien niet als coherente groep. Er was geen organisatiestructuur die katholieken in staat stelde om politiek een vuist te maken, noch was hier draagvlak voor. 'Zij waren buitenstaanders en wilden dat ook blijven.'¹¹

Rond het midden van de negentiende eeuw begon dit te veranderen. Vanaf toen manifesteerden de katholieken zich meer en meer als zelfbewuste groep. Dit proces had grofweg twee hoofdoorzaken. Ten eerste was er sprake van een door het Vaticaan gevoerde politiek van landsgrensoverstijgende katholieke gemeenschapsvorming. Zinspelend op een parallel met de 'uitgevonden tradities' die bij natievorming een rol spelen, noemde Raedts dit in een recent boek 'de uitvinding van de rooms-katholieke Kerk.'¹² Om de sociale cohesie en solidariteit tussen katholieken in verschillende landen te bevorderen, voerde het Vaticaan onder meer het Latijn in als standaardtaal, maakte het de liturgie uniform en kreeg de paus een centralere en gezaghebbendere rol. De rooms-

7 G. Groen van Prinsterer, geciteerd in P. Raedts, "'Geen essentieel bestanddeel der Nederlandsche nationaliteit'. Van katholieken in Nederland tot Nederlandse katholieken', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120:4 (2007) 534-547, aldaar 534.

8 A. van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn: W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (Utrecht 2002) 25.

9 Van Sas, *De metamorfose*, 560.

10 Raedts, 'Geen essentieel bestanddeel', 536.

11 Ibidem, 536.

12 P. Raedts, *De uitvinding van de rooms-katholieke Kerk* (Amsterdam 2014) 1. Zie ook: P. Raedts, 'De Kerk als natiestaat. Opkomst en ondergang van het ultramontaans katholicisme', *Streven* 64:2 (1997) 147-158.

katholieke Kerk ontwikkelde haar eigen 'nationale' ideologie: het ultramontanisme. De term 'ultramontaan' betekent letterlijk 'over de bergen'. Aanhangers van het 'ultramontanisme' waren dus katholieken die de blik over Alpen op Rome en de paus hadden gericht. Volgens deze doctrine zouden katholieken een volmaakte gemeenschap met de paus aan het hoofd moeten vormen – een *societas perfecta*. De ultramontanen meenden dat deze volmaakte gemeenschap in de middeleeuwen daadwerkelijk had bestaan tot de reformatie er op brute wijze een einde aan had gemaakt.¹³ Om de uitdagingen van de moderniteit – waaronder opkomend nationalisme – het hoofd te bieden, zouden katholieken in de negentiende eeuw opnieuw een dergelijke volmaakte gemeenschap moeten gaan vormen. Wat in feite een los verband van min of meer autonoom opererende parochies was geweest, werd daarom in de negentiende eeuw samengesmeed tot een sterk gecentraliseerd instituut onder het absolutistische gezag van de paus in Rome.¹⁴ Ook in Nederland liet het Vaticaan zich meer gelden, onder andere door de invoering van de Bisschoppelijke Hiërarchie – in 1853 – waardoor Nederland voor het Vaticaan niet langer een missiegebied was, maar een kerkprovincie onder pauselijk gezag.

Naast de roep uit Rome was er nog een tweede oorzaak voor het groeiende zelfbewustzijn onder katholieken. De vorming van de Nederlandse natie staat dwong katholieken min of meer zich met hun landgenoten te verenigen, of zich in ieder geval tot hen te verhouden. Zij konden niet langer buitenstaanders zijn. Zoals Raedts schrijft: de katholieken in Nederland moesten 'Nederlandse katholieken' worden.¹⁵ Zij probeerden hun plek in de Nederlandse samenleving te verwerven, niet door zich zomaar te schikken naar het dominante protestants-Nederlandse narratief maar door de Nederlandse identiteit te veranderen en de protestantse visie op het verleden te nuanceren. Om een volwaardig onderdeel van de Nederlandse samenleving uit te maken, was het van belang een sterke groepsidentiteit te creëren en tegelijkertijd toenadering tot de rest van de samenleving te zoeken door aan te tonen dat ook katholieken ware Nederlanders konden zijn. Katholieken waren dus gelijktijdig op zoek naar wat hen met andere Nederlanders verbond en naar wat hen juist van andere sociale groepen in de Nederlandse samenleving onderscheidde.¹⁶

13 I. Pey, *Herstel in nieuwe luister* (Nijmegen 1993) 84.

14 P. Raedts, 'De christelijke middeleeuwen als mythe. Ontstaan en gebruik van een constructie uit de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor theologie* 30:1 (1990) 150-155.

15 Raedts, 'Geen essentieel bestanddeel', 536.

16 De Duitse Neerlandica Maria-Theresia Leuker heeft het in dit verband over de 'Katholische Interkulturation' oftewel de '(Re-)Konstruktion katholischer Kultur und ihre Integration in die nationale Kultur'. Zie: M. Th. Leuker, *Künstler als Helden und Heilige. Nationale und konfessionelle Mythologie im Werk J.A. Thijm (1820-1889) und seiner Zeitgenossen* (Münster 2001) 40. Zie ook: P. Rietbergen, 'Thijm her-dacht. Enige beschouwingen over katholieke inculturalisatie als proces en probleem in de negentiende eeuw' in:

Afbeelding 1. Spotprent over Alberdingk Thijm die door de Nederlandse Maagd gevraagd wordt te kiezen tussen de Nederlandse grondwet en het ultramontanisme. Gemaakt door Johan Michaël Schmidt Crans. Verschenen in De Nederlandsche Spectator. Bron: Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen.

Deze dubbelzinnigheid klinkt bijvoorbeeld door in de oproep die de katholieke intellectueel Joseph Alberdingk Thijm in 1853 deed in de *Volks-almanak voor Nederlandsche katholieken*. Hierin schreef hij: 'Wij moeten ons-zelfen, als Katholieke Nederlanders, gaan oefenen en versterken in den dampkring die overeenkomt met onze natuur, opdat wij aldus eene waardige plaats naast onze anders gevormde Protestantsche broeders innemen.'¹⁷

Deze moeizame zoektocht naar zowel eigenheid als gemeenschappelijkheid leidde niet zelden tot onenigheid en conflicten tussen katholieken en

P.A.M. Geurts ed., *J.A. Alberdingk Thijm 1820-1889. Erflater van de negentiende eeuw* (Baarn 1992) 39-57.

17 J. Alberdingk Thijm, 'Aan den lezer', *Volks-almanak voor Nederlandsche katholieken* 2 (1853) 5-8.

protestanten. Van der Zeijden typeert deze zoektocht zelfs als een strijd om de Nederlandse identiteit. Hij wijst erop dat veel katholieken in de loop van de eeuw meer en meer tegen de protestantse toe-eigening van het nationale verleden in opstand kwamen en zich 'daarbij *en passant* een eigen katholieke én Nederlandse identiteit [verwierven].'¹⁸ Katholieken construeerden hun eigen visie op het nationale verleden, waarbij de nadruk niet lag op de Tachtigjarige Oorlog en de strijd tegen het katholieke Spanje, maar op de middeleeuwen. Het teruggrijpen op de middeleeuwen was controversieel. Het negentiende-eeuwse beeld van de middeleeuwen was namelijk complex en niet ondubbelzinnig. De middeleeuwen werden om verschillende redenen en door verschillende groepen gewaardeerd, dan wel verafschuwd.¹⁹ Voor veel katholieken was het de bloeiperiode van de *societas perfecta*. Zij eigenden zich de middeleeuwen toe en zagen deze pre-reformatorische tijdsperiode als exclusief katholiek. Voor veel protestanten waren de middeleeuwen daarentegen een duistere tijd waar de reformatie gelukkig een einde aan had gemaakt. Toch waren er ook mensen – zowel aan protestantse als aan katholieke zijde – die in de middeleeuwen juist een gedeelde nationale geschiedenis zagen die deels in de daaropvolgende eeuwen voortleefde.

Ook volgens Thijm, die zich in tweede helft van de negentiende eeuw zou ontpoppen tot een belangrijke spreekbuis van de katholieke emancipatiebeweging maar tegelijk een patriot was, zouden de middeleeuwen een belangrijk oriëntatiepunt moeten vormen: 'Wij moeten terug in óns verleden; niet náár ons verleden – men vleye er zich niet meê – maar slechts in den geest te-rug in de Middeleeuwen, om daar nog wat beter te leeren beminnen en gelooven; om er de beginselen voor meerdere en zuivere kunst en wetenschap uit te-rug te halen.'²⁰ Hoewel Thijm zijn hele verdere leven gefascineerd zou blijven door de middeleeuwen, zou hij ook steeds vaker zijn waardering voor de erfenis van de Gouden Eeuw laten blijken – mogelijk als toenaderingspoging tot zijn 'Protestantsche broeders', die de wortels van de Nederlandse natie immers veelal in de zestiende en zeventiende eeuw zochten. Als Thijm over de zeventiende eeuw schreef, dan koos hij echter zorgvuldig voor onderwerpen waar ook zijn katholieke lezers zich mee konden vereenzelvigen. Zo publiceerde hij een werk over de beroemde zeventiende-eeuwse dichter Joost van den Vondel die zich in 1641 tot het katholicisme had bekeerd.²¹ Thijm roemde Vondel als 'de grootste Dichter van Nederland', maar ook als een 'Nederlandschen Katholiek bij uitnemendheid' en 'een ware geloofsheld in die dagen van uitsluiting.'²² Mede op

18 Van der Zeijden, *Katholieke identiteit*, 25.

19 P. Raedts, *De ontdekking van de middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie* (Amsterdam 2011).

20 Thijm, 'Aan den lezer', 5-8.

21 Thijm, *Portretten van Joost van den Vondel* (Amsterdam 1876).

22 Thijm, geciteerd in J. Becker, "'Justus ex fide vivit'. Over het Vondelbeeld (Amster-

initiatief van Thijm werd het Vondelmonument opgericht in het Vondelpark in Amsterdam.

Zoals Thijms interesse richting de Gouden Eeuw opschoof, zo bestond er – ook in niet-katholieke kringen – groeiende interesse in en waardering voor middeleeuwse geschiedenis.²³ De Nederlands-hervormde theoloog Petrus Hofstede de Groot sprak bijvoorbeeld zijn waardering uit voor de godsdienstigheid in de late middeleeuwen en betreurde het dat de ontwikkeling van dit ‘oer-Nederlandse’ geloof door buitenlandse invloeden – Luther en Calvijn – was verstoord. Hij sprak bovendien de hoop uit op een herstel van dit ‘nationale christendom’.²⁴ De middeleeuwen waren in de ogen van Hofstede de Groot dus niet exclusief katholiek, maar van alle Nederlanders. De uitlatingen van zowel Thijm als Hofstede de Groot kunnen gelezen worden als pogingen om de groepsidentiteit ondergeschikt te maken aan een gedeelde Nederlandse identiteit. Toch moet de invloed van denkers als Thijm en Hofstede de Groot, wier lezerspubliek zich vooral tot de intellectuele elite beperkte, niet worden overschat. Het wantrouwen tussen protestanten en katholieken bleef bestaan. De protestantse visie op de vaderlandse geschiedenis bleef bovendien in veel opzichten dominant, tot toenemende ergernis van katholieken die het moeilijk te verkroppen vonden dat de Tachtigjarige Oorlog en de Gouden Eeuw, waarin zoveel geloofsgenoten hadden geleden, het middelpunt van de vaderlandse geschiedenis vormden. Veelzeggend in dit verband is bijvoorbeeld de kritiek die sommige katholieken uitten op de vele feestelijke herdenkingen van de Tachtigjarige Oorlog.²⁵ Het bijstellen van de dominante protestants-Nederlandse visie op de geschiedenis bleek een moeilijk proces. Volgens veel protestantse Nederlanders konden katholieken onmogelijk vaderlandslievende burgers zijn. De jezuïet Frederik Heynen vatte de protestantse visie samen:

Onze losscheuring van Spanje maakt het den katholiek onmogelijk oprechte liefde te koesteren jegens het vaderland. Hij moet de schitterendsten periode onzer geschiedenis, ons waarachtig heldentijdperk, veroordeelen en daarmee tevens de ontwikkeling en de welvaart, die ons volk dankt aan de voorspoedig geslaagde omwenteling... Bijgevolg kan de Nederlandse katholiek geen vaderlandsliefde bezitten in den meeste gewonen en voor ieder

dam, 1867), *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 34 (1983) 132-194.

23 Raedts, *De ontdekking*.

24 P. Hofstede de Groot, *Zijn afzonderlijke scholen voor de verschillende kerkgenootschappen noodig of wenschelijk?* (Groningen 1844).

25 Zie bijvoorbeeld de kritiek van de Amersfoortse priester Rootselaar op de herdenking van de Slag bij Heiligerlee 1868 in W.F.N. Rootselaar, ‘De Katholiek-Nederlandsche historische traditie; eene bijdrage tot de Heiligerlee-literatuur’, *Katholiek-Nederlandsche Brochuren-vereeniging* 3 (1868) 6-7.

verstaanbaren zin des woords.²⁶

Pogingen van katholieke intellectuelen – zoals de bovengenoemde Willem Nuyens en Joseph Alberdingk Thijm – om een versie van de vaderlandse geschiedenis op te tuigen waar ook katholieken zich in konden herkennen, lukten slechts ten dele.²⁷

De moeizame integratie van het katholieke verhaal in de vaderlandse geschiedenis zorgde er ook voor dat veel katholieke Nederlanders in een loyaliteitsspagaat zaten tussen Rome en de natiestaat. De inmenging van het Vaticaan werd door Nederlandse protestanten met argusogen gevolgd, zoals blijkt uit de hevige protesten tegen het herstel van de Bisschoppelijk Hiërarchie – door de zogenaamde Aprilbeweging. Protestanten vreesden dat de toenemende invloed van de katholieke Kerk het prille natievormingsproces in de kiem zou doen smoren. Dat de angst voor loyaliteitsconflicten niet geheel onterecht was, bleek toen paus Pius IX in 1860 een oproep aan jonge katholieke mannen deed om de Kerkelijke Staat te helpen verdedigen tegen de Italiaanse nationalisten.²⁸ Van de 11.000 vrijwilligers die gehoor gaven aan de oproep van de paus, kwam ruim een derde uit Nederland. De katholieke krant *De Tijd* schreef trots: ‘Geen land ter wereld heeft, als Nederland, zoo veele trouwe zonen naar Rome opgezonden, om den edelen grijzen Paus bij te staan.’²⁹ Dit regiment zoeaven – zoals dit onderdeel van het pauselijke leger werd genoemd – verloor uiteindelijk de strijd van de nationalistische Garibaldisten, waarna de Kerkelijke Staat opging in de nieuwgevormde Italiaanse eenheidsstaat. De Nederlandse zoeaven konden na de oorlog niet zonder meer naar Nederland terugkeren. Hun nationaliteit werd hen – wegens het dienen in een buitenlandse krijgsmacht – veelal ontnomen.³⁰ Dat het contingent Nederlandse zoeaafse soldaten desondanks relatief groot was, is veelzeggend. Het laat zien dat het ultramontaanse ideaal in Nederland veel gehoor vond en dat de integratie van katholieken in de Nederlandse natiestaat nog verre van voltooid was.

De verontwaardiging over het handelen van Pius IX was groot, vooral onder niet-katholieke Nederlanders. Tot ongenoegen van zowel protestantse als liberale Nederlanders vaardigde de paus in 1864 het encycliek *Quanta Cura* uit, waarin hij onder meer de scheiding van kerk en staat, openbaar

26 F. Heynen, ‘De vaderlandsliefde van den katholieken Nederlander’, *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied* 8 (1880-1881) 121-122.

27 P. Raedts, ‘Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107:4 (1992) 713-725, aldaar 713.

28 I. Evers, ‘Het Limburgse contingent zouaven in de strijd om het behoud van de Kerkelijke Staat’, *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* 33:3 (2005) 69-87.

29 ‘Italië’, *De Tijd* (10 december 1866).

30 P. van Essen, *Voor paus en koning. Een korte geschiedenis van de Nederlandse zouaven, 1860-1870* (Oudenbosch 1998).

Afbeelding 2. Nederlandse zoeaven strijden tegen de Garibaldisten. Tekening van een anonieme tekenaar verschenen in *De Katholieke Illustratie*. Bron: Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen.

onderwijs en het protestantisme scherp veroordeelde.³¹ Toen enkele jaren later, tijdens het Vaticaans Concilie van 1869-1870, ook het dogma van de onfeilbaarheid van de paus officieel werd afgekondigd, bereikte het protest een nieuw hoogtepunt. Maar liefst 400.000 Nederlanders tekenden een petitie tegen de ‘inname van Rome.’³² Uit deze protesten sprak de angst voor groeiende katholieke invloed en voor ondermijning van het Nederlandse natievormingsproces. Ook voor sommige katholieken vormden de uitgevaardigde encyclieken en pauselijke dogma’s aanleiding tot een kritische reflectie op de vraag of ware katholieken ook ware Nederlanders konden zijn. In 1871 publiceerde de jezuïet Aloys Merz bijvoorbeeld het boekje *Nederlander of Ultramontaan* waarin hij de Nederlandse Grondwet en de pauselijke encyclieken systematisch vergeleek en een aantal schier onoverbrugbare verschillen constateerde. Merz wierp de vraag op of het mogelijk was de katholieke leer te volgen en tegelijk trouw aan de Nederlandse Grondwet te zijn. Volgens hem stelde de nieuwe kerkleer Nederlandse katholieken voor een onmogelijke keuze:

Want, hoe hij zich ook keere of wende, wat vroeger of wat later, zal ieder “eerlijk” Nederlandsch katholiek onvermijdelijk te kiezen hebben tusschen *trouw* aan den geest zijn vaderlandsche, en de

31 B. Koolen, ‘De zoeaven. God wil het!’, *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 5:2 (2014) 50-69, aldaar 54.

32 J. Perry, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers 1843-1916* (Amsterdam 2004) 122-123.

gehoorzaamheid aan de consequenties zijn kerkelijke grondwet. Conciliatie immers, tusschen beider onverzoenbare beginselen is ondenkbaar, onmogelijk.³³

Merz erkende dat het ‘allengs moeilijker ja onmogelijk wordt *goed* Nederlander en tegelijk “eerlijk” Roomsch te zijn.³⁴ Hij betreurde de vergaande inmenging van het Vaticaan omdat deze het prille natievormingsproces en de voorzichtige verzoeningspogingen tussen katholieken en protestanten in gevaar bracht.

De vraag naar de verenigbaarheid van een katholieke en een Nederlandse identiteit bleef daarmee onverminderd actueel. De ‘strijd’ tussen protestanten en katholieken om de invulling van de Nederlandse identiteit werd op vele terreinen gevoerd: in de geschiedschrijving, het onderwijs en de politiek. Wellicht het meest nog kwam deze strijd echter tot uitdrukking in het debat over bouwkunst en architectonisch erfgoed. De vraag of de middeleeuwen of juist de Gouden Eeuw gezien moest worden als de bloeiperiode van de Nederlandse natie vertaalde zich namelijk ook in hevige debatten over de te verkiezen bouwstijl voor nationale monumenten en openbare gebouwen. De volgende paragraaf zal laten zien dat debatten over ‘stijl’ niet enkel over esthetiek gingen, maar sterk politiek-ideologisch van aard waren.

Neogotiek: een ultramontaanse samenzwering?

Voor architectuurhistorici geldt de negentiende eeuw als een tijd van snelle verandering. In deze periode begon de classicistische bouwstijl, die eeuwenlang de architecturale norm had bepaald, in veel Europese landen uit de mode te raken. Deze op de oude Griekse en Romeinse architectuur geïnspireerde manier van bouwen gold voor veel nationalisten als uitheems. In Duitsland, bijvoorbeeld, lieten architecten zich meer en meer inspireren door de gotiek, omdat deze stijl – in tegenstelling tot het classicisme – als ‘volkseigen’ kon worden gezien.³⁵ Het was immers de stijl – zo was althans de veronderstelling – van de Germaanse stam van de Goten. Hier werden de middeleeuwen dus niet gezien als exclusief katholiek, maar – geheel in lijn met het etnisch nationalisme van de Duitse Romantiek – als belangrijke periode van de Duitse natie als geheel.³⁶ In Nederland verliep dit proces anders. Hier bleef het classicisme nog lang op een voetstuk staan. De meeste Nederlandse architecten haalden hun inspiratie namelijk uit het Hollandse classicisme van de zestiende en zeventiende eeuw. Het classicisme gold hier dus niet als ‘vreemd’ maar juist als ‘volkseigen’.³⁷ Het

33 A. Merz, *Nederlander of Ultramontaan?* (Delft 1871) 31.

34 *Ibidem*, 32.

35 Raedts, *De ontdekking*, 9.

36 Montijn, *Pierre Cuypers*, 14.

37 T. H. von der Dunk, *Een Hollands Heiligdom. De moeizame architectonische eenwording*

was een stijl die zich goed liet inpassen in het nationalistische narratief waarin de nadruk lag op de Gouden Eeuw.

Echter, ook in Nederland begon vanaf het midden van de negentiende eeuw de gotische stijl aan een opmars. Deze opmars is toe te schrijven aan het toenemende zelfbewustzijn van katholieken in Nederland. Het herstel van de Bisschoppelijke Hiërarchie luidde een bloeiperiode in van kerkelijke kunst en architectuur en er ontstond grote behoefte aan nieuwe katholieke kerken. Veel van oorsprong katholieke kerken waren immers door protestanten in gebruik genomen. Tussen 1850 en 1900 werden er bijna 800 nieuwe katholieke kerken en vele tientallen kloosters en seminaria gebouwd. Een groot deel hiervan verrees in neogotische stijl, omdat deze uitdrukking gaf aan de idealen van de prereformatorische samenleving. Waar de gotiek in Duitsland zich tot 'nationale stijl' ontwikkelde, werd het in Nederland de 'huisstijl' van de katholieke emancipatiebeweging.³⁸ Dat de neogotiek deze ideologische invulling kreeg, is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan de Roermondse architect Pierre Cuypers, diens geestverwant en zwager Joseph Alberdingk Thijm en de hoge ambtenaar Victor de Stuers. In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw zou dit driemanschap een belangrijke rol spelen in het nationale debat over bouwkunst en architectonisch erfgoed, waarbij Cuypers mede dankzij de Haagse connecties van De Stuers de ideeën van Thijm in steen kon omzetten. Cuypers had gestudeerd aan de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten waar enkele pioniers van de neogotische architectuur actief waren. Toen hij in de zomer van 1849 naar Nederland terugkeerde was er een nieuwe grondwet die de godsdienstvrijheid van katholieken bestendigde en Cuypers kreeg vanaf begin jaren vijftig dan ook de ene na de andere kerkbouwopdracht. Aanvankelijk beperkte zijn werkgebied zich tot het overwegend katholieke Noord-Brabant en Limburg, maar al snel zouden zijn kerken in het hele land verrijzen.³⁹

Cuypers was niet de eerste Nederlandse architect die in een neogotische stijl ontwierp. Al in het begin van de negentiende eeuw hadden architecten geëxperimenteerd met gotische stijlelementen die ad hoc werden ingepast in, onder andere, classicistische ontwerpen. Cuypers was wel de eerste die van de neogotiek een samenhangende, van ideologisch doorspekte doctrine met duidelijke regels maakte.⁴⁰ Door de toepassing van kruisgewelven en dragende gotische pilaren wilde Cuypers de dertiende-eeuwse bouwmethode zoveel mogelijk benaderen. Dit vergde het gebruik van onbekende en ingewikkelde

van Nederland (Amsterdam 2007) 61-64.

38 A. van der Woud, 'Onze negentiende eeuw. Visies op de Nederlandse neogotiek', *Archis* 2:1 (1993) 71-80, aldaar 71.

39 In een interview uit 1912 geeft Cuypers zelf aan naar schatting honderd kerken gebouwd te hebben. Zie Montijn, *Pierre Cuypers*, 9.

40 A. Oxenaar, *P.J.H. Cuypers en het gotisch rationalisme. Architectonisch denken, ontwerpen en uitgevoerde gebouwen 1845-1878* (Rotterdam 2009).

constructietechnieken. De reden om desondanks deze technieken toe te passen was dat, volgens Cuypers, De Stuers en Thijm, niet alleen de vormen van de gotische stijl maar ook het bouwen zelf een uitdrukking was van religieuze en morele waarden. Het bouwen, meer nog dan het gebouw, was een uiting van piëteit. Het doorgronden van de bouwstijl en -techniek was een manier om de middeleeuwse samenleving – die volgens de kerkelijke leer als voorbeeld voor de moderne samenleving zou moeten dienen – te doorgronden.⁴¹ Door hun ideologische gedrevenheid en doctrinaire opvattingen over de maatschappelijke rol van architectuur werden Cuypers, De Stuers en Thijm, niet geheel onterecht, gezien als voorvechters van de katholieke zaak.⁴² Sommige protestanten zagen het driemanschap zelfs als een ultramontaanse samenzwering. Zij waren immers politiek geëngageerd en uitgesproken katholiek. In 1864 had Cuypers zelfs een reis naar Rome ondernomen om op audiëntie te gaan bij paus Pius IX. Cuypers ontving tijdens deze reis een pauselijke onderscheiding voor zijn ontwerp van de Basiliek van de Heiligen Agatha en Barbara in het Brabantse dorp Oudenbosch. De kerk is een verkleinde kopie van de Sint-Pietersbasiliek in Rome en was de verzamelplaats voor uitreizende zoeaven. Het classicistische ontwerp is atypisch voor Cuypers' oeuvre, maar zal critici gesterkt hebben in hun vermoeden dat Cuypers een verborgen ultramontaanse agenda had.⁴³

De groei van het aantal katholieke kerken – ook boven de Moerdijk – werd door protestanten uiteraard niet toegejuicht. De pijlen richtten zich aanvankelijk echter nauwelijks op de neogotische stijl, die – ook door veel protestanten – gezien werd als zeer geschikt voor een katholieke kerk. Protestanten en katholieken waren het er immers over eens dat de middeleeuwen ‘van de katholieken’ waren. Toch zou de neogotiek tot controversen leiden, omdat Thijm en later ook De Stuers probeerden de neogotiek uit de exclusieve sfeer van het katholicisme te trekken en te verheffen tot de ‘nationale stijl’. Een eerste poging hiertoe deed zich voor in 1863 toen een gezelschap van voornamelijk Hagenaars een prijsvraag uitschreef voor het ontwerp van een nationaal monument ter herdenking van het herstel van de Nederlandse soevereiniteit in 1813. Het winnende ontwerp van de architecten Johan Philip Koel en Willem Cornelis van der Wayen Pieterszen stond in de classicistische traditie. Cuypers inzending, die met een aanzienlijk stemmenverschil op de tweede plaats eindigde, toonde koning Willem I onder een neogotische baldakijn.⁴⁴ In een toelichting bij het ontwerp, daarbij

41 A. van der Woud, *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)* (Amsterdam 1990).

42 T. von der Dunk, ‘Hoe katholiek is de neogotiek? De Hervormden en de herwaardering van het middeleeuwse verleden rond het midden van de negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 105:4 (1992) 565-584.

43 Montijn, *Pierre Cuypers*, 52-68.

44 J. Schiferli, ‘Een “Nationaal gedenkteeken voor november 1813”’, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 34 (1983) 73-131.

Afbeelding 3. Pierre Cuypers' ontwerp voor een nationaal monument 1813. Tekening gemaakt door Matthijs Adolph Conen. Bron: Koninklijke Verzamelingen Den Haag.

ongetwijfeld door Thijm gesouffleerd, legde Cuypers zijn keuze voor de neogotiek uit door te stellen dat het 'Germaanse vormenstelsel [...] met onze natuurlijke gesteldheid, onzen grond, ons klimaat, ons licht, onze zeden in historische overeenstemming [is].'⁴⁵ Cuypers' ontwerp en de bijbehorende toelichting kunnen gelezen worden als een poging om, naar Duits voorbeeld, van de neogotiek de nationale stijl te maken.

Ondanks het stemmenverschil probeerden Cuypers' medestanders, waaronder Thijm en de Limburgse pastoor Jan Willem Brouwers, alsnog Cuypers' ontwerp naar de eerste plaats te loodsen. Brouwers schreef onder meer buitenlandse leiders van de neogotische beweging aan om te vragen zich achter Cuypers' ontwerp te scharen. De architect Jan Leliman, de 'huisarchitect' van de Evangelisch Lutherse kerkgemeenschap, startte daarop een beweging voor het ontwerp van Koel en van der Wayen Pieterszen – of liever gezegd tegen het ontwerp van Cuypers. Hij vond onder andere dat 'eene middeneeuwsche kunstdrijverij haren invloed voor onzer dagen niet mag doen gelden' en dat

45 P. Cuypers, geciteerd in Auke van der Woud, *Waarheid en karakter* (Rotterdam 1997) 112.

‘onze beschaving en ons volksbestaan [zich] niet kan doen kennen door de aanvaarding van bouwstijl en maatschappelijke begrippen van voor het jaar onzes Heeren 1517 [het jaar waarin Maarten Luther zijn beroemde stellingen op de deur van de kerk van Wittenberg spijkerde en daarmee het startsein voor de Reformatie gaf]. De geschiedenis van een volk moet men lezen op zijn monumenten, en het in Den Haag te stichten monument moet de inwendige historie van ons maatschappelijke en zedelijk zijn van 1813 tot 1863 vereeuwigen.’⁴⁶ Het conflict over het monument kreeg al gauw de eigenschappen van een confessionele strijd. Thijm en zijn gevolg verweten Leliman dat hij oude godsdiensttwisten weer deed oplaaien en dat zijn argumenten door protestantse katholiekenhaat waren ingegeven. Leliman ontkende dit met klem, maar de toon was gezet: dit was niet zomaar een botsing van stijlen, maar een botsing van ideologische en religieuze overtuigingen. Het conservatief-protestantse blad *De Fakkel* – dat tijdens de Aprilbeweging was ontstaan – schreef eveneens kritisch over Cuypers’ ontwerp: ‘[het ontwerp] vertoont een schoonen katholiekentempel, met een koning uit den middeleeuwen..., en is dus een waardig monument voor katholieke kunst. Ook hier werkt weder het ultramontanisme.’⁴⁷ Volgens architectuurhistoricus Auke van der Woud waren discussies over stijl zelden vrij van confessionele spanningen: ‘In de politieke context van 1863, 1864 was de “stijlstrijd” een gevecht dat werd uitgelokt door een paar katholieke actievoerders die een coup wilden plegen op het nationale karakter dat vooral door protestantse en liberale ideeën was bepaald.’⁴⁸

In diezelfde jaren – het gesteggel rondom het monument 1813 was nog in volle gang – voltrok zich nog een tweede controverse die tot laat in de negentiende eeuw zou voortduren. In 1863 werd er een prijsvraag uitgeschreven voor een ontwerp voor een nationaal Museum Willem I in Amsterdam. Ook Cuypers nam zich voor deel te nemen. In het beoogde museum zouden voornamelijk Nederlandse kunstschaten uit de zestiende en zeventiende eeuw tentoongesteld moeten worden. Daarnaast zou het museum als nationaal pantheon moeten fungeren, met een ruimte waar ‘moedige en begaafde Nederlanders’ konden worden herdacht.⁴⁹ De ambitieuze Cuypers zag de prijsvraag niet enkel als een kans om een mooie bouwopdracht binnen te halen, maar ook als een manier om een nieuwe norm voor monumentale openbare gebouwen te introduceren en te laten zien dat de middeleeuwen het beste aanknopingspunt waren voor het ontwikkelen van een nieuwe ‘nationale stijl’.⁵⁰ De bouwopdracht schreef echter voor dat de vormgeving van het gebouw moest aanslui-

46 J. Leliman, geciteerd in Van der Woud, *Waarheid en karakter*, 112.

47 *De Fakkel*, *Protestantsch Volksblad* 17 (21 oktober 1864). Zie ook: Shiferli, ‘Een “Nationaal gedenkteeken”’, 112-113.

48 Van der Woud, *Waarheid en karakter*, 113.

49 Oxenaar, *P.J.H. Cuypers*, 11.

50 *Ibidem*, 297-307.

ten bij de tentoon te stellen werken – dat wil zeggen in de bouwtrant van de zestiende en zeventiende eeuw. Daarom diende Cuypers, naast twee gotische ontwerpen, ook twee renaissancestische of ‘oud-hollandschen’ ontwerpen in. Met een van die laatste twee won Cuypers de tweede prijs. De eerste prijs werd uiteindelijk gewonnen door een neoclassicistisch ontwerp van Duitse origine. Thijm, die deel van de jury uitmaakte en uiteraard voor Cuypers’ ontwerp pleitte, zag niets karakteristieks Nederlands in het winnende ontwerp. Omdat geen van de inzendingen voldeed aan het uitgebreide programma van eisen, werd de opdracht echter gegeven aan de classicistische architect Lucas Hermanus Ebersson die in 1867 door gebrek aan overheidsfinanciering de plannen moest staken.⁵¹

In 1875 kwam er een herkansing voor Cuypers. In dat jaar werd er opnieuw een poging gedaan een nationaal museum in Amsterdam te realiseren. In tegenstelling tot twaalf jaar eerder werd er nu geen open competitie uitgeschreven, maar werden er drie architecten benaderd. Naast Cuypers en Ebersson werd de neoclassicistische architect Hugo Pieter Vogel gevraagd een ontwerp in te dienen. Op voorspraak van De Stuers, die als secretaris van het ‘College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst’ directe invloed op de benoeming kon uitoefenen, werd Cuypers uiteindelijk aangesteld als architect van de rijksmuseumgebouwen.⁵² Toch betekende dit niet het einde van de controverse. Veel protestanten zagen de benoeming van Cuypers als doorgestoken kaart of als een katholiek onderonsje.⁵³ De plannen die Cuypers gaandeweg het ontwerpproces maakte, voldeden bovendien niet aan de expliciete voorkeur van de jury voor een bouwstijl uit het begin van de zeventiende eeuw. In plaats daarvan maakte Cuypers een ontwerp dat was geïnspireerd op de monumenten van rond 1500. Cuypers probeerde zo het begrip ‘oud-hollandsch’ op te rekken en richting de middeleeuwen te duwen. De keuze voor een ontwerpstrant uit de vroege zestiende eeuw kan worden gezien als een poging om de katholieke voorkeur voor de middeleeuwen en de protestantse voorkeur voor het classicisme bij elkaar te brengen. Door het schemergebied tussen middeleeuwen en reformatie als referentiepunt voor zijn ontwerp te nemen – een tijdsvenster van amper twintig jaar – probeerde Cuypers de protestanten tegemoet te komen en tegelijkertijd de katholieken tevreden te stellen.

Toch kwam er veel kritiek op het ontwerp – kritiek die niet zelden een anti-roomse ondertoon had. Critici zagen in zijn ontwerp niet zozeer een verwijzing naar de bloeiperiode van de zestiende en zeventiende eeuw, maar een ‘verra-

51 Montijn, *Cuypers*, 68-70.

52 Von der Dunk, ‘Jhr. Victor de Stuers en het Rijksmuseum. De controverse inzake de zege van Cuypers bij de prijsvraag van 1875 nader bezien’, *Bulletin van het Rijksmuseum* 42:1 (1994) 37-76.

53 N. de Roever, *Het schijnconcours voor 's Rijks-Museum. De waarheid volgehouden tegen Jhr. Mr. Victor de Stuers* (Amsterdam 1892).

derlijke glijbaan, die de (protestantse) natie straks pardoes in de duistere, katholieke Middeleeuwen zou doen belanden.⁵⁴ De journalist Martin Kalff was een van de felste critici. Kalff kwam uit een katholiek milieu, maar had zich van deze 'dwaalleer' ontdaan en was atheïst geworden. Hij zag in de plannen om de gotiek tot nationale bouwstijl te verheffen een paaps complot. Kalff verweet De Stuers 'ultramontaansche handigheid'.⁵⁵ In zijn toespraak bij het vijftienvigjarig jubileum van de Amsterdamse afdeling van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst hekelde Kalff bovendien de 'middeleeuwschen vormen' van Cuypers' ontwerp. Volgens hem zochten De Stuers, Thijm en Cuypers hun heil in deze vormtaal omdat zij deze zagen als 'de uitdrukking, verheerlijking en herleving van een kinderlijk geloof'.⁵⁶

De Stuers verzette zich hevig tegen de kritiek. In een artikel met de titel 'Een bouwkunstig spook' maakte hij korte metten met de verdachtmaking dat hij en zijn kompanen een verborgen ultramontaanse agenda zouden hebben. Hij schreef:

Het is evenwel te vermakelijk, den onzin van de papenvreezers aan te toonen, dan dat ik den lust kan bedwingen om dien aan de kaak te stellen en te betoogen hoe dwaas het is te beweren, dat het stichten van gebouwen in middeneeuwsche stijl of in den geest der middeneeuwen als ultramontaansche en "paapsche stouticheid" moet worden gewraakt.⁵⁷

In een poging de neogotiek uit de exclusieve sfeer van het katholicisme en het ultramontanisme te trekken, wees De Stuers er bovendien op dat katholieken in de loop van de tijd in veel verschillende bouwstijlen kerken hebben gebouwd: romaans, klassiek Grieks, neobyzantijns en renaissancistisch. Iedere suggestie 'dat gothisch en ultramontaansch een en hetzelfde is' werd door De Stuers geridiculiseerd.⁵⁸ Hierbij verwees De Stuers eveneens naar buitenlandse voorbeelden als het in neogotische stijl opgetrokken Britse parlamentsgebouw. Desondanks maakten de activiteiten van De Stuers, Cuypers en Thijm op velen de indruk van een gecoördineerd katholiek offensief met een ultramontaanse agenda te zijn. Volgens de classicistische architect Johan Frederik Metzelaar kon De Stuers nog zo hard roepen dat 'godsdienstige hartstochten' buiten het debat gehouden moesten worden, voor anderen vormden deze daarvan juist de kern. Volgens hem was de kritiek op De Stuers en zijn geestverwanten een

54 Perry, *Ons fatsoen*, 122.

55 M. Kalff, 'Middeleeuwschen vormen', *Zondagsblad van Het Nieuws van den Dag* (19 november 1876).

56 M. Kalff, geciteerd in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1899 (Amsterdam 1899) 244.

57 V. de Stuers, 'Een bouwkunstig spook', *De Gids* 41 (1877) 521-549, aldaar 525.

58 Ibidem, 526.

vorm van 'verzet tegen papen- en Jezuietengeest'.⁵⁹ Gedurende de hele bouw van het Rijksmuseum werden dergelijke verdachtmakingen in kranten en tijdschriften geuit. Dat de discussies over de gotiek als nationale stijl en het ontwerp van het Rijksmuseum vaak in de confessionele sfeer bleven hangen, was echter niet enkel door toedoen van de critici, maar evenzeer van Thijm, De Stuers en Cuypers die vrijwel iedere vorm van kritiek – ook als die op geloofskwesties geen betrekking had – afdeden als kortzichtige katholiekenhaat. Terugblikkend op zijn samenwerking met Cuypers schreef De Stuers bijvoorbeeld:

Velen [protestanten] deelen de meening [...] dat men Rome en dus den Katholiek, altijd, overal, op elk terrein en op elke wijze behoort te bestrijden. Dat is voor ons land een ongeluk. Ik begrijp dat men het Katholicisme bestrijdt; maar het is onzinnig elk pogen van Katholieken op elk gebied (en hier bedoel ik meer bepaald dat der Kunst) tegen te werken, omdat het van Katholieken uitgaat. Welnu, sinds 25 jaren dat ik met Cuypers samenwerk om onze architectuur te verbeteren en onze oude monumenten te redden, hebben wij die tegenwerking voortdurend waargenomen.⁶⁰

In verschillende tijdschriften verschenen spotprenten, onder andere over Hollandse meesters die zich verwonderd afvroegen hoe ze in een katholieke kapel terecht waren gekomen. Rond de officiële opening van het museum verscheen ook een spotprent van de hand van Jan Holswilder, waarop De Stuers, Thijm en Cuypers knielend voor het Rijksmuseum zijn afgebeeld. De tekenaar had het museum van pinakels voorzien om het nog gotischer te doen voorkomen. Op de achtergrond was een processie van katholieke geestelijken afgebeeld. Het onderschrift luidde: 'Wijding van het Bisschoppelijk Paleis, genaamd "het Rijksmuseum te Amsterdam"'.⁶¹ De meest prominente criticus echter was koning Willem III die weigerde in te gaan op de uitnodiging het museum te openen. Hij zou hebben uitgeroepen: '*Je ne mettrai jamais le pied dans ce monastère*'.⁶² Daarmee vertolkte de koning de gevoelens van een groot deel van de protestanten: 'De papen waren los'.⁶³ Dat het nationaal museum – de bouwopdracht van de eeuw – werd ontworpen in de 'huisstijl van de katholieke emancipatiebeweging' geeft enerzijds aan dat de integratie van katholieken in de Nederlandse samenleving vorderde. De Stuers, Cuypers en Thijm konden in ieder geval niet beticht worden van een afzijdige houding zoals veel katholieken die in het begin van de eeuw hadden aangenomen. Anderzijds laat de

59 J.F. Metzelaar, 'Een bouwkunstig spook', *De Tijdspiegel* 35 (1878) 170-181.

60 V. de Stuers, 'Dr. P.J.H. Cuypers', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, 10:14, 192-206, aldaar 204.

61 J. Holswilder, 'Spotprent met Victor de Stuers, Josephus Alberdingk Thijm en Pierre Cuypers voor het Rijksmuseum', *De Lantaarn* (15 juli 1885).

62 Willem III, geciteerd in Raedts, *De ontdekking*, 227.

63 Perry, *Ons fatsoen*, 123.

10/25 1885

Uitgever van A. Brouse

Geleukt bij Wed. E. Spaaner & Zⁿ. Lith. v. J. N.

Wijding van het Bieschoppelijk Paleis, genaamd „het Rijkmuseum te Amsterdam.“

J. Holswilder

Afbeelding 4. Spotprent over de opening van het Rijksmuseum in Amsterdam. Gemaakt door Jan Holswilder. Verschenen in De Lantaarn. Bron: Rijksmuseum collectie.

controverse zien dat er nog altijd grote verdeeldheid en achterdocht bestond tussen de verschillende confessionele groepen in de Nederlandse samenleving. Het museum dat onder andere was bedoeld om de maatschappelijke cohesie te bevorderen, zette tegelijkertijd bestaande spanningen op scherp.

Conclusie: een ideologische stijlrijd

In het begin van de negentiende eeuw vormden katholieken in Nederland een gemarginaliseerde groep die nauwelijks over nationale culturele aangelegenhe-

den meepraatte en daar – tot op zekere hoogte – vrede mee had. Aan het eind van de eeuw bepaalden katholieken grotendeels het nationale cultuurbeleid. Dat de schatten uit de vaderlandse geschiedenis tentoon werden gesteld in een – althans in de perceptie van een groot deel van de bevolking – bij uitstek katholiek gebouw laat zien dat de katholieken niet langer in de marge van het nationale maatschappelijk leven acteerden, maar een grote – misschien wel buitenproportionele – rol waren gaan spelen. Het debat over bouwkunst in Nederland ging niet alleen over esthetiek. De verhitte en door wederzijdse confessionele achterdocht gedreven discussies gingen over nog fundamentele vragen: Wat is de Nederlandse identiteit? Wie kan hier aanspraak op maken? Welke historische periode vormt de bakermat van de Nederlandse natie? Een zuiver kunsthistorische benadering van de ‘stijlstrijd’ – het benoemen en categoriseren van stilistische kenmerken – kan slechts licht schijnen op een deel van de hier aangekaarte problematiek. Architectuur geeft immers niet alleen uitdrukking aan de individuele kunstzinnige opvattingen van de architect of architecturale stroming waarvan deze deel uitmaakt. Het reflecteert en vormt politieke en sociale verhoudingen en ideologische en religieuze denkbeelden. Daarom vergt het analyseren van de ‘stijlstrijd’ een brede benadering waarbij kunsthistorische analyses worden verweven met politiek- en cultuurhistorische inzichten.

'De Karavaan van Wee en Wanhoop'

Een analyse van de berichtgeving over Belgische vluchtelingen in Nederlandse kranten tijdens de Eerste Wereldoorlog

Annabel Buiter en Paul Puschmann

Introductie¹

'Blijf thuis' zei minister-president Mark Rutte tegen de vluchtelingen in mei 2016. Hij deed deze uitspraak tijdens de onderhandelingen over een omstreden akkoord tussen Turkije en de Europese Unie, dat als doel had de vluchtelingenstromen vanuit Syrië naar Europa in te dammen.² Deze houding ten opzichte van vluchtelingen staat in schril contrast met het Nederlandse vluchtelingenbeleid tijdens de Eerste Wereldoorlog. In de troonrede van 15 augustus 1914 beloofde Koningin Wilhelmina dat alle vluchtelingen van de oorlog die dat jaar uitbrak in Nederland welkom zouden zijn.³ Nederland voegde de daad bij het woord en ontving in 1914 zo'n miljoen Belgische vluchtelingen, ook al verliep de opvang – zeker in de beginfase – nogal chaotisch.⁴ Sommige Belgische vluchtelingen bleven slechts enkele dagen in Nederland, anderen bleven tot het einde van de oorlog. Een aanzienlijk deel vond een onderkomen bij Nederlandse gezinnen, anderen verbleven (tijdelijk) in openbare gebouwen – e.g. scholen, kerken, fabrieksgebouwen en scheepswerven – of werden ondergebracht in vluchtelingenkampen.⁵ Het ging zowel om burgers als militairen. De laatste categorie werd in lijn met het internationale recht geïnterneerd.⁶

Als gevolg van de Duitse inval in België en met name de bombardementen op Antwerpen in de zomer en herfst van 1914, sloeg een aanzienlijk deel van

1 Het citaat dat de titel vormt voor dit artikel komt uit 'Gedichten van den Dag', *Algemeen Handelsblad* (26 februari 1915).

2 B. van Slooten, 'Rutte tegen vluchtelingen: blijf thuis!', <https://nos.nl/artikel/2093641-rutte-tegen-vluchtelingen-blijf-thuis.html> (geraadpleegd op 17 december 2020).

3 M. Leenders, 'Hoofdstuk 4. Vluchtelingenbeleid in oorlogstijd 1914-1918' in: Idem ed., *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815-1938* (Hilversum 1993) 137-168, aldaar 137.

4 M. Zieck, 'Één miljoen Belgische vluchtelingen. Een manifest gastvrijer overheid in 1914', *Ars Aequi* 65:4 (2016) 253, aldaar 253.

5 M. Bos, 'De opvang van Belgische vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog. "Heel Belgenland leek richting de grens te strompelen"', *Historisch Nieuwsblad* 9 (2007). <https://www.historischnieuwsblad.nl/de-opvang-van-belgische-vluchtelingen-in-de-eerste-wereldoorlog/>.

6 H. Obdeijn en M. Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008) 153.

de Belgische bevolking op de vlucht. Sommigen trokken naar Frankrijk, Engeland of Zwitserland, maar het overgrote deel koos het nabijgelegen en neutrale Nederland als bestemming. Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak telde Nederland ruim zes miljoen inwoners. In oktober 1914 was een op de zeven inwoners van Nederland een Belgische vluchteling. De komst van een miljoen vluchtelingen veranderde de samenstelling van de bevolking dus aanzienlijk en moet een enorme impact hebben gehad op de samenleving. Desalniettemin is er relatief weinig onderzoek naar dit onderwerp gedaan. Aangezien Nederland zijn neutrale positie wist te behouden en niet militair betrokken raakte bij het gewapende conflict, heeft het onderzoek naar de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog voor Nederland lange tijd in de schaduw gestaan van het onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog.⁷ Mede door de viering van het honderdjarige jubileum van het einde van de Eerste Wereldoorlog lijkt er echter sprake te zijn van een kentering in de historiografie en is er een hernieuwde interesse ontstaan in de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog. Toch zijn er nog steeds veel onderwerpen van deze episode in de Nederlandse geschiedenis die weinig of geen aandacht hebben gekregen. Dit geldt ook voor de opvang van de Belgische vluchtelingen en de gevolgen die dat had voor de Nederlandse samenleving.

Net als vandaag de dag waren vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog een veel besproken en bediscussieerd onderwerp in de gedrukte media. Hoewel de literatuur over dit onderwerp relatief beperkt is, zijn er een aantal werken die ingaan op de Nederlandse reacties op de komst van de Belgische vluchtelingen. Het voornaamste werk over dit onderwerp werd geschreven door Evelyn de Roodt in 2001. Zij schreef dat er in 1914 vier soorten vluchtelingen Nederland binnenkwamen: Belgische burgers, ontheemde soldaten, Duitse deserteurs en ontsnapte krijgsgevangenen.⁸ De eerste groep was verreweg het grootste en bestond voornamelijk uit vrouwen en jonge kinderen. Op basis van dagboeken, brieven en krantenartikelen concludeert de Roodt dat er in het begin ontzettend positief op de vluchtelingen werd gereageerd, maar dat de reacties negatiever werden naargelang de vluchtelingen langer in Nederland verbleven.⁹ Anita Böcker en Teddy Havinga kwamen tot een vergelijkbare conclusie en schreven dit toe aan de groeiende werkloosheid, lage lonen en

7 M.C. Brands, 'The Great War die aan ons voorbij ging. De blinde vlek in het historisch bewustzijn van Nederland' in: M. Berman en J.C.H. Blom eds., *Het belang van de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1997) 9-20, aldaar 17; M. Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral: The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006) 18; P. Blaas, 'Nederlandse historici en de Eerste Wereldoorlog' in: M. Kraaijestein en P. Schulten eds., *Wankel Evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 14-31, aldaar 18.

8 E. Roodt, 'Reacties van Nederlanders op vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog' in: H. Binnenveld e.a. eds., *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001) 51-62, aldaar 53.

9 Ibidem, 52.

hoge prijzen als gevolg van de oorlog.¹⁰ Herman Obdeijn en Marlou Schrover voegden daar aan toe dat vluchtelingen werden gezien als oneerlijke concurrenten op de arbeidsmarkt, omdat zij bereid waren voor lagere lonen te werken.¹¹ Daarnaast ontvingen vluchtelingen een uitkering, die veel afgunst opwekte. Maartje Abbenhuis wees dan weer op het feit dat vluchtelingen regelmatig in een negatief daglicht kwamen te staan, omdat zij een gevaar vormden voor de nationale veiligheid. De opvang bracht de neutraliteit van Nederland in gevaar, omdat sommige Belgen vanuit Nederland verzet tegen de Duitsers probeerden te organiseren. Bovendien bemoeilijkten de grote 'karavanen' vluchtelingen de beweging van Nederlandse soldaten.¹² Ten slotte werd de opvang van de vluchtelingen duurder naarmate deze langer duurde.¹³

Al de bovengenoemde werken gebruiken een verzameling van krantenartikelen, officiële rapporten, brieven en dagboeken om een beeld te schetsen van de Nederlandse reacties. Een uitgebreide media-analyse van de berichtgeving over de Belgische vluchtelingen ontbreekt echter vooralsnog. De krantendatabase Delpher maakt het mogelijk om krantenartikelen uit deze periode makkelijk en snel te verzamelen en de berichtgeving over vluchtelingen systematisch te analyseren. De publieke opinie en hoe die zich ontwikkelde gedurende de Eerste Wereldoorlog, kan daardoor gepeild worden. Bovendien kunnen verschillende houdingen en sentimenten ten opzichte van vluchtelingen worden geïnventariseerd en geanalyseerd. Ten slotte kan nagegaan worden in hoeverre die houdingen en sentimenten met de religieuze en politieke grondslag, alsmede het lezerspubliek en de geografische verspreiding van de betreffende kranten samenhangen.

In dit artikel wordt met behulp van Delpher en middels een combinatie van *close* en *distant reading* onderzocht hoe Nederlandse kranten tijdens de Eerste Wereldoorlog over de Belgische vluchtelingen schreven. Allereerst worden de verschillende meningen ten aanzien van de vluchtelingen in kaart gebracht en worden de ingezette nieuwsframes bestudeerd. Vervolgens wordt er onderzocht hoeveel artikelen over de vluchtelingen verschenen en hoe de media-aandacht voor de vluchtelingen zich gedurende de Eerste Wereldoorlog ontwikkelde. Aansluitend wordt bestudeerd welke kranten vooral 'sympathiserende' bijdragen publiceren en welke kranten eerder 'kritische' artikelen plaatsten. Hierbij kijken we naar de ideologische signatuur en het verspreidingsgebied van de kranten.

Het artikel is als volgt opgebouwd: allereerst wordt de data en de methodologie besproken. Vervolgens wordt er inzicht gegeven in de inhoudsanaly-

10 A. Böcker en T. Havinga 'Een eeuw opvang van Europese oorlogsvluchtelingen in Nederland', *Nijmegen Sociology of Law Working Papers Series* 8 (2011) 3-22, aldaar 4-6.

11 Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 153-155.

12 Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral*, 96-101.

13 Ibidem, 98.

se die vooraf ging aan het onderzoek. Daarna worden de verschillen tussen de krantenartikelen uit de dataset vanuit kwantitatief perspectief bestudeerd. Er wordt daarbij gekeken naar het jaar van publicatie, de provincie waarin de krant verscheen, alsmede de ideologische signatuur van de krant.

Data & Methodologie

Data

Het bronnenmateriaal voor dit onderzoek is verzameld via de website Delpher. Delpher is een samenwerking tussen de Koninklijke Bibliotheek en verschillende andere instellingen en universiteiten. De beheerders van Delpher plaatsen scans van kranten, tijdschriften en boeken in een online database, die via www.delpher.nl raadpleegbaar zijn. In totaal beschikt Delpher over krantenpagina's uit 1,7 miljoen kranten. Dit maakt het de grootste collectie van Nederlandse kranten ter wereld, en de digitale verzameling groeit nog jaarlijks. Het zoekstelsel van Delpher maakt gebruik van Optical Character Recognition (OCR) dat karakters in de scans herkent en op basis daarvan zoekresultaten presenteert. De combinatie van grote hoeveelheid kranten en de OCR maakt Delpher zowel een makkelijk bruikbare als een unieke database.

Ofschoon Delpher ontzettend veel mogelijkheden biedt voor onderzoekers, dienen gebruikers zich ook bewust te zijn van enkele beperkingen. Allereerst is Delpher, ondanks dat het een gigantisch grote database is, geen complete database. De website bevat naar eigen zeggen vijftien procent van de gedrukte krantenpagina's uit de periode 1618 tot 1995.¹⁴ Bij uitspraken op basis van Delpher moet men er dus rekening mee houden dat het een steekproef van krantenpagina's betreft die niet noodzakelijk volledig representatief is. Het gebruik van Delpher kan dus aanleiding geven tot bepaalde *biases* in de dataverzameling. In dit onderzoek leidde dit in het geval van Limburg tot een specifiek probleem, aangezien er ten tijde van de dataverzameling in Delpher nog geen Limburgse kranten beschikbaar waren voor de onderzoeksperiode.¹⁵ Aangezien Limburg wel een grensprovincie is en destijds een grote groep vluchtelingen heeft opgevangen, is ervoor gekozen om dit probleem op te vangen door het krantenarchief van de gemeente Roermond aan de dataverzameling van dit onderzoek toe te voegen.¹⁶

14 'Wat zit er in Delpher?', <https://www.delpher.nl/nl/platform/pages/helpitems?nid=385> (geraadpleegd op 04-01-2021).

15 De database is gecreëerd in 2018. Sindsdien zijn er wel krantenpagina's uit Limburg toegevoegd aan de database van Delpher, waardoor dit in vervolgonderzoek geen probleem meer zal vormen.

16 Archief Gemeente Roermond, <http://www.archieven.nl/mi/103/> (geraadpleegd op 04-01-2021). Er is voor dit archief gekozen omdat het destijds een van de grootste archieven van Limburgse kranten was, waarin niet werd gefocust op één specifieke krant.

Ten tweede is de OCR van Delpher niet onfeilbaar. Dit betekent dat niet altijd alle krantenartikelen naar boven komen die gezocht worden, en dat er ook de nodige krantenartikelen als zoekresultaten verschijnen, die niet van toepassing zijn op het onderzoek. Binnen het uitgebreide zoekstelsel kunnen veel aanpassingen worden gedaan wat betreft de tijdsperiode en het verspreidingsgebied, maar ook als de beschikbare filters optimaal worden ingezet, blijven er veel krantenartikelen in de zoekresultaten opduiken die niet relevant zijn.

Een ander punt van aandacht voor dit onderzoek heeft betrekking op het gebruik van kranten als bronnenmateriaal in de meer algemene zin. Kranten kenden in deze periode nog een duidelijke ideologische signatuur. Veel van de kranten in Nederland zijn opgericht in de beginfase van de Nederlandse verzuijing, waardoor ze gekleurd werden door politieke of religieuze opvattingen.¹⁷ Zo is *De Tijd* een godsdienstig blad, en is *De Tribune* opgericht vanuit een sociaaldemocratische opvatting. Deze stromingen kunnen invloed hebben gehad op de onderwerpen waarover geschreven werd en het standpunt dat over deze onderwerpen ingenomen werd. Daarnaast overheerste in Nederland een stijl van afstandelijk schrijven, waardoor er niet snel emotionele stukken in kranten verschenen.¹⁸

Ten slotte is censuur ook een belangrijk aandachtspunt. Erg extreme meningen over de oorlog waren niet gewenst in Nederlandse kranten, aangezien deze de neutraliteit in gevaar konden brengen. De Nederlandse overheid had dus aan redacteurs gevraagd om geen al te duidelijke meningen te publiceren.¹⁹ In de praktijk werd er echter nauwelijks ingegrepen door de overheid, aangezien dit tegen de in de grondwet verankerde persvrijheid in zou gaan.²⁰ Alleen in gebieden waarin een staat van beleg was afgekondigd, mocht de staat interveniëren.²¹ Desalniettemin werd er af en toe ingegrepen wanneer er een internationale klacht werd geuit over specifieke kranten of schrijvers.²² Aangezien censuur nauwelijks voorkwam, zal dit weinig directe gevolgen hebben voor de betrouwbaarheid van het huidige onderzoek. Het bestuderen van de ideologische kleuring geeft juist een interessante dimensie aan de verschillende meningen die tijdens de oorlog werden geuit, en is daarom één van de hoofd-

17 J.C.H. Blom, 'Hoofdstuk VIII. Nederland sinds 1830' in: Idem en E. Lamberts eds., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amsterdam 2014) 381-451, aldaar 404-408.

18 M. Broersma, 'Botsende stijlen. De Eerste Wereldoorlog en de Nederlandse journalistieke cultuur', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 2:2 (1999) 41-68, aldaar 64.

19 P. Moeyes, *Buiten Schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 233-304, aldaar 265-272.

20 Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral*, 169-173.

21 N. Geudeker, *Onafhankelijkheid en neutraliteit. De Nederlandse pers tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een vergelijkend onderzoek naar De Telegraaf, de Nieuwe Rotterdamse Courant en Het Volk* (Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht, Utrecht 2004) 127.

22 Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral*, 171.

doelen van dit onderzoek.

Methodologie

Voor het onderzoek zijn ruim duizend krantenartikelen geraadpleegd, waarvan uiteindelijk 306 artikelen zijn geselecteerd voor het onderzoek naar de periode 28-07-1914 tot 11-11-1918. De gebruikte artikelen komen uit eenenvijftig verschillende kranten. De dataverzameling bevat lokale kranten, zoals de *Vlissingse Courant*, regionale kranten, zoals de *Provinciale Overijsselsche en Zwolse Courant*, en nationale kranten, zoals het *Algemeen Dagblad*.²³ De artikelen vormen tezamen een diverse verzameling van persberichten, ingezonden brieven en opiniërende stukken.

Om een zo groot mogelijk aantal artikelen te verkrijgen is op verschillende zoektermen gezocht.²⁴ Hoewel er wel tienduizenden artikelen zijn geschreven over de Belgische vluchtelingen, is een groot gedeelte van deze artikelen niet relevant voor het huidige onderzoek. Veel artikelen zijn namelijk korte beschrijvingen van de aantallen vluchtelingen die aankwamen of terugkeerden, en zijn dus niet bruikbaar voor dit onderzoek naar opinies over vluchtelingen in de gedrukte media.²⁵ Het was daarom noodzakelijk om complexere zoekopdrachten te formuleren, gebaseerd op de gelezen literatuur.

De geselecteerde artikelen zijn vervolgens *geframed* op basis van een inhoudsanalyse. Deze benadering bouwt voort op het werk van Erving Goffman.²⁶ Deze Canadese socioloog liet zien hoe met behulp van specifieke woorden of beelden situaties en gebeurtenissen gekaderd worden. Woorden en beelden wekken immers positieve dan wel negatieve associaties op. Door bijvoorbeeld in een krantenkop over vluchtelingen het woord ‘invasie’ te gebruiken, wordt de komst van vluchtelingen als een bedreiging gekaderd. Communicatiestrategieën hebben dus grote invloed op de manier waarop er in de samenleving over een onderwerp wordt gedacht.²⁷ Teun van Dijk liet dat in de Neder-

23 Een lijst van de verschillende kranten is terug te vinden in Appendix 2 van A.M. Buiten, *Een karavaan van Wee en Wanhoop* (Bachelorscriptie Geschiedenis, Radboud Universiteit, Nijmegen 2018) 36-37.

24 Een uitgebreide beschrijving van de verschillende stappen in de dataverzameling is te lezen in Appendix 3 van Buiten, *Een Karavaan van Wee en Wanhoop*, 38-42.

25 Er is recentelijk een discussie ontstaan over de vraag of absolute aantallen niet ook een middel zijn om angst over migranten/vluchtelingen te verspreiden. Dit is echter buiten beschouwing gelaten in dit onderzoek. Glennie, A., ‘Migration policy must be based on more than just numbers’, <https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/migration-policy-must-be-based-on-more-than-just-numbers/> (geraadpleegd op 17 december 2020).

26 E. Goffman, *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience* (Boston 1986) 10-11. De ideeën in dit werk sluiten aan bij Foucaults *Let mots et les choses en L'archéologie du savoir*.

27 F. Wrestler, ‘Goffman als basis voor frame-analyse en framingonderzoek’, *Kwalon* –

landse context duidelijk zien.²⁸ In zijn onderzoek naar minderheden in de media in 1983 kwam hij tot de conclusie dat de berichtgeving over minderheden over het algemeen negatief was, en dat dit werd versterkt door de negatieve gebeurtenissen, woorden en connotaties die (constant) met minderheden in verband werden gebracht. Hierdoor werden de negatieve ideeën ten opzichte van minderheden verstrekt in de samenleving. Hoewel het Nederlandse Stimuleringsfonds voor de Journalistiek tegenwoordig diversiteit in de media sponsort, hebben vluchtelingen nauwelijks een stem in de krant of op journaal.²⁹ Dit gebrek aan agency aan de zijde van vluchtelingen in combinatie met het veelvuldige gebruik van het bedreigings-frame voedt ook vandaag de dag negatieve ideeën over vluchtelingen.³⁰

Op basis van een inhoudsanalyse is er in de huidige studie gekozen voor de analyse van twee overkoepelende dichotome frames: sympathiserend en bekritiserend. Onder deze frames vallen subframes, zoals respectievelijk goede daden van vluchtelingen en economische lasten, waarover meer te lezen is in de sectie *Resultaten*. Deze verdeling volgt het werk van Greg Philo, Emma Briant en Pauline Donald uit 2013, waarin zij schreven dat de media grofweg op twee manieren op vluchtelingen reageren: of er wordt gefocust op de plicht van de samenleving om deze mensen te helpen, of op de problemen die vluchtelingen met zich meebrengen.³¹ Deze grove tweedeling sluit tevens goed aan bij de observatie van De Roodt dat er aanvankelijk vooral positieve maar daarna meer negatieve reacties op de vluchtelingen verschenen. Min of meer dezelfde aanpak is ook terug te vinden in andere studies over mediareacties op vluchtelingen, bijvoorbeeld in onderzoek naar Tamil vluchtelingen die in 2010 naar Australië vertrokken, alsmede in onderzoek over vluchtelingenstromen naar

Tijdschrift voor Kwaliteits Onderzoek 22:2 (2017) 21-31, aldaar 21-23.

28 T.A. van Dijk, *Minderheden in de Media. Een analyse van de berichtgeving over etnische minderheden in de dagbladpers* (Amsterdam 1983).

29 P. Bakker en P. Vasterman, 'The Dutch Media Landscape', in: G. Terzis ed., *European Media Governance: National and Regional Dimensions* (Bristol 2007) 145-156, aldaar 151; M. van Klingeren e.a., 'Real World is Not Enough: The Media as an Additional Source of Negative Attitudes Toward Immigration, Comparing Denmark and the Netherlands' *European Sociological Review* 31:3 (2015) 268-283, aldaar 274-278; L. d'Haenens en M. de Lange, 'Framing of Asylum Seekers in Dutch Regional Newspapers', *Media, Culture and Society* 23 (2001) 847-860, aldaar 848-851, 858-859.

30 L. Lams, 'The Refugee Situation as Portrayed in News Media: A Content Analysis of Belgian and Swedish Newspapers – 2015-2017' in: L. d'Haenens e.a. eds., *Images of Immigrants and Refugees in Western Europe: Media Representations, Public Opinion and Refugees' Experiences* (Leuven 2019) 83-99, aldaar 95-97; C. Roggeband en R. Vliegthart, 'Divergent Framing: The Public Debate on Migration in Dutch Parliament and Media, 1995-2004', *West European Politics* 30:3 (2007) 524-548, aldaar 543-544.

31 G. Philo, E. Briant en P. Donald, *Bad News for Refugees* (Londen 2013) 134.

Canada in datzelfde jaar.³²

Resultaten

Sympathiserende reacties

In de kranten zijn verschillende reacties op de vluchtelingen te lezen vanaf het moment dat zij Nederland binnenkwamen. In de eerste maanden werd er een groot aantal artikelen gepubliceerd dat blijk gaf van medelijden met de Belgische vluchtelingen en de Belgische natie die – ondanks haar neutraliteitsverklaring – zo hard getroffen werd door de Duitse inval en bezetting: ‘...een volk dat in zulke droeve omstandigheden verkeert als het Belgische’, werd in de *Bredasche Courant* van 4 september 1914 geschreven.³³

De karavaan vluchtelingen die Nederland binnenkwam werd zeer uitgebreid beschreven in de Nederlandse kranten. De kranten deelden trieste verhalen: ‘We hebben ook nu weer droeve verhalen gehoord van uiteengerukte families, van personen die niet weten waar hun familieleden zijn. We hoorden zelfs van een moeder die haar vijfjarig dochtertje en haar zuster in het vreeslijk gedrang te Roosendaal is kwijt geraakt.’³⁴ De vluchtelingen wekten medelijden en empathie op: ‘Toch blijft de indruk van het pottreske stille avondlandschap u slechts even bij, want schuift daar niet een groep vluchtelingen voorbij, in ononderbroken stilzwijgen hun weg vervolgende, en moeizaam de nog gauw bijeengegaarde eigendommen torsende. T’is ’n droeve stoet.’³⁵

Naast deze meelijwekkende verhalen werden er ook artikelen gepubliceerd waarin de positieve economische gevolgen van de komst van de vluchtelingen werden onderstreept. Zo werd er bericht dat er vluchtelingen waren die grote sommen geld schonken om Nederland te helpen met de opvang van hun landgenoten.³⁶ Daarnaast droegen zij ook nog op andere manieren bij aan de economie, en met name op het lokale niveau. In Breskens constateerde men bijvoorbeeld enthousiast dat ‘de opbrengst van het personenvervoer f17278.30 hoger (is) dan in 1913’.³⁷ Daarnaast hadden de Belgen al hun bezittingen in hun thuisland achtergelaten en zullen de beter gestelden dus ook veel in de

32 N. Klocker, ‘Who’s Driving the Asylum Debate: Newspaper and Government Representation of Asylum Seekers’, *Media International Australia Incorporating Culture and Policy* 109 (2003) 71-92, aldaar 71; S. Medianu, A. Sutter en V. Esses, ‘The Portrayal of Refugees in Canadian Newspapers: The Impact of the Arrival of Tamil Refugees by Sea in 2010’, *Migrer dans les Amériques* 6 (2015) 1-14, aldaar 2.

33 ‘Een tocht door het oorlogsland’, *Bredasche Courant* (4 september 1914).

34 ‘Op de vlucht’, *Middelburgsche Courant* (8 oktober 1914).

35 ‘Het bombardement van Antwerpen’, *De Zeeuw. Christelijke-historisch nieuwsblad voor Zeeland* (10 oktober 1914).

36 ‘Binnenlandse Berichten.’, *De Eembode* (20 oktober 1914).

37 ‘Breskens, 19 Maart 1915’, *Breskensche Courant* (20 maart 1915).

winkels hebben uitgegeven, zodat zij voldoende spullen hadden om de weken, maanden of jaren in Nederland door te komen. Ook werden veel Belgen ingehuurd om te werken en droegen zij op die manier een steentje bij aan de Nederlandse economie. Verder zorgden de opgerichte vluchttoorden voor veel economische bedrijvigheid in de directe omgeving van dergelijke vluchtelingenkampen.³⁸ De vluchtelingenkampen creëerden nieuwe werkgelegenheid en zorgden voor handel door het hele land.³⁹

De vluchtelingen kwamen ook nog op andere manieren in het nieuws. In de *Provinciale Overijsselsche en Zwolse Courant* werd bijvoorbeeld geprotesteerd tegen het vervoeren van 'hun' vluchtelingen, die zij met alle liefde wilden opvangen, en in *De Tijd: Christelijk-Staatkundig Dagblad* werd gezegd dat de Nederlanders nog lang niet genoeg deden voor de arme vluchtelingen.⁴⁰ Een journalist van het *Rotterdamsch Nieuwsblad* was van mening dat er totaal geen druk op de vluchtelingen uit mocht worden geoefend om terug te keren naar België, omdat zij in Nederland goed opgevangen konden worden.⁴¹ In *De Maasbode* werd eind oktober geschreven dat de omstandigheden in de vluchtelingenkampen verschrikkelijk waren en dat daar onmiddellijk verandering in moest komen.⁴² Over de kampementen werd geschreven dat 'De Belgische publieke vrouwen onder toezicht gesteld [werden] van huzaren' en 'In een kamp worden Katholieken en niet-Katholieken genoodzaakt aan 't gemeenschappelijk gebed deel te nemen.'⁴³ Er waren verschillende artikelen die woede uitten over deze situaties en waarin auteurs de overheid vroegen om meer te doen voor de vluchtelingen, en voor betere omstandigheden te zorgen in de vluchtelingenkampen.

Verder zijn er nog veel krantenartikelen waarin niet specifiek gezegd werd dat de vluchtelingen geholpen moesten worden, maar waarin het Nederlandse vluchtelingenbeleid werd bekritiseerd of Nederlandse personen de schuld kregen van problemen waarmee vluchtelingen werden geconfronteerd. In de *Provinciale Overijsselsche en Zwolse Courant* werd bijvoorbeeld geschreven dat het niet de schuld was van de Belgen dat er oproer was in het kampement Zeist, maar dat daar een onervaren officier de leiding had die geen idee had hoe hij het

38 A. Kuipers, "Ha! De geïnterneerden maken een tijdschrift! En iedereen uit de prikkeldraadstad mag meedoen." Tijdschriften in de kampen voor Belgische vluchtelingen, 1914-1918', *Tijdschrift voor tijdschriftstudies* 4 (1998) 4-14, aldaar 4-5.

39 'Maatregelen ten behoeve van werklooze kleermakers.', *De Maasbode* (4 april 1915).

40 'Zwolle, 31 October', *Provinciale Overijsselsche en Zwolse Courant* (31 oktober 1914); 'Vluchtelingen en Geïnterneerden', *De Tijd: Godsdiensig-Staatkundig Dagblad* (20 oktober 1914).

41 'Vragen van den Dag.', *Rotterdamsch nieuwsblad* (20 november 1916).

42 'Belgische vluchtelingen.', *De Maasbode* (30 oktober 1914).

43 'Begroting van Binnenlandsche Zaken', *De Telegraaf* (14 december 1916); 'Staten-Generaal', *De Nederlander* (13-12-1916).

kamp zou moeten leiden.⁴⁴ Dit is een directe reactie op krantenartikelen waarin beweerd werd dat de Belgen opzettelijk problemen creëerden in dat kampement, artikelen die eerder aan de bekritiserende kant van het debat thuishoren. Ook troffen we artikelen aan waarin de keuzes van het Amsterdams Comité bekritiseerd werden, in de hoop dat er een ander, vluchtelingvriendelijker beleid zou komen.

In 1918 kwamen er nieuwe vluchtelingenstromen Nederland binnen, die wederom veel aandacht in de gedrukte media kregen. 'Het ergst is de zaak voor de bevolking van België, die niet in haar woonplaatsen durft te blijven, maar in groote angst vlucht... Men kan zich mede door herinnering aan den uittocht uit België in 't begin van den oorlog, eenigszins een beeld vormen van de ellende... slechts weinigen vinden hier en daar een schuilplaats voor overvallende regenbuien, een onderkomen voor den nacht...'⁴⁵ De Belgische vluchtelingen, waarvan sommigen opnieuw moesten vluchten, werden bestempeld als 'nog ellendiger dan de Nederlandse meest ellendigste'.⁴⁶ Al deze artikelen werden geschreven om empathie met de Belgische vluchtelingen op te wekken. Er werd regelmatig opgeroepen om geld te doneren en meer inspanningen te verrichten inzake de opvang van de vluchtelingen.⁴⁷ Op deze manier probeerde men een sympathiserend beeld op te wekken omtrent de vluchtelingen in de samenleving.

Kritische reacties

Er zijn in de kranten echter ook totaal andere reacties terug te lezen. Lang niet iedereen stond zo sympathiek tegenover de vluchtelingen als de auteurs van de artikelen die hierboven zijn besproken. Allereerst werd de omvang van de vluchtelingenstroom als een bedreiging gezien. Omdat de vluchtelingen zo talrijk waren, hadden ze een grote impact op de dorpen en steden waar zij werden opgevangen. In Roosendaal waren er bijvoorbeeld 50.000 vluchtelingen op een Nederlandse bevolking van 16.000.⁴⁸ Een van de reacties die op deze situatie werd gegeven, is dat de Belgen een gevaar vormden voor de volksgezondheid: '... de burgemeester der gemeente Roosendaal en Nispen [...] spoort aan goed te zien [...] of (onder) de vertoevende vluchtelingen zich wellicht lijdens aan eenige besmettelijke ziekte bevinden.'⁴⁹ In verschillende krantenartikelen werd gewaarschuwd voor de verspreiding van besmettelijke ziektes en in de *Bredasche Courant* werd geschreven dat de Nederlandse volksgezondheid

44 'Laatste Berichten', *Provinciale Overijsselsche en Zwolse Courant* (5 december 1914).

45 'Algemeen Overzicht', *Provinciale Overijsselsche en Zwolse Courant* (17 oktober 1918).

46 'Ruys spreekt.', *Het volk: dagblad van de arbeiders* (6 november 1918).

47 'Nederland en België.', *Het vaderland* (19 december 1918).

48 Leenders, *Ongenode gasten*, 140.

49 'Bekendmaking.', *De Grondwet* (13 oktober 1914).

boven de hulp voor de vluchtelingen moest worden gesteld.⁵⁰

Een tweede probleem dat in de Nederlandse kranten besproken werd, is dat tijdens de vlucht uit Antwerpen verschillende gevangenen werden geopend en deze gevangenen zich tussen de vluchtelingen voegden. Het gevolg hiervan was dat 'niet alles wat uit Antwerpen over onze grenzen schoof puike waar [was]... er [waren] natuurlijk ook allerlei elementen onder, die men wel eens 't schuim van een groote wereldstad noemt'.⁵¹ Journalisten vroegen zich af waarom belastinggeld werd uitgegeven voor 'onzedelijke vrouwen in de vluchtelingenkampen'.⁵² Ook deden er negatieve verhalen de ronde die angst inboezemden, zoals een verhaal van een gezin dat met goede bedoelingen een koppel in huis had genomen, om er vervolgens achter te komen dat de vrouw een prostituee was die elke dag met een andere man thuiskwam.⁵³ In eenzelfde soort verhalend artikel kwam een Nederlands gezin er na een tijdje achter dat de Belgische man die zij bij zich in huis hadden opgenomen een bekend crimineel was.⁵⁴ Het publiceren van deze en soortgelijke verhalen zorgde er wellicht voor dat mensen toch langer nadachten voordat zij een Belgische vluchteling in huis zouden nemen, of de Belgische vluchtelingen financieel zouden steunen.

Een ander probleem dat vanaf eind oktober 1914 in artikelen werd besproken is de grote kosten die de opvang van de Belgische vluchtelingen met zich mee bracht. Al in het begin van oktober had de Duitse bezetter laten weten dat de Belgische burgers veilig konden terugkeren naar België, maar velen wilden dit niet.⁵⁵ In *De Maasbode* werd geschreven: 'Nu heeft dit optreden [de overheid die geen druk zette op de Belgen om terug te keren] in een enkel blad een zachte critiek uitgelokt, in den vorm van een berekening, welke kosten het verblijf van al die Belgische ballingen in ons land wel met zich mee moeten brengen...'.⁵⁶ Vanaf eind oktober werden vergelijkbare artikelen gepubliceerd waarin geadviseerd werd de Belgen een zet in de rug richting België te geven, om de kosten te reduceren. Het onderhoud van de vluchtelingenkampen was erg duur en veel van de vluchtelingen konden niet meebetalen, omdat zij al hun bezittingen in Antwerpen hadden moeten achterlaten. Deze berichtgeving contrasteert met de eerder besproken artikelen waarin juist de positieve invloed onderstreept werd die de Belgische vluchtelingen op de (lokale) economie hadden. In

50 'Een noodkreet', *Bredasche Courant* (15 oktober 1914); 'Belgische vluchtelingen te Zwolle', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant* (17 oktober 1914).

51 'De Belgische uitgewekenen.', *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's Courant* (21 oktober 1914).

52 'De Belgische Vluchtelingen.', *Leeuwarder Courant* (4 februari 1915).

53 'Van den dag.', *Preanger-bode* (05 december 1914).

54 'Hoe de gevangenen uit Antwerpen kwamen.', *De Graafschap-Bode: Nieuws- en Advertentieblad* (16 oktober 1914).

55 Moeyes, *Buiten Schot*, 104-109.

56 'Een delicaat vraagstuk.', *De Maasbode* (23 oktober 1914).

verschillende kranten werden ook artikelen gepubliceerd waarin werd gesteld dat de Belgen oneerlijke arbeidskrachten waren, omdat zij al wilden werken voor brood en onderdak.⁵⁷ Dit zou tot hevige competitie op de arbeidsmarkt hebben geleid.

Er ontstonden ook problemen inzake de voedselvoorziening, doordat de oorlog de handel bemoeilijkte. Door heel Nederland ontstonden al snel voedseltekorten en verschillende producten konden nog maar beperkt gekocht worden. Toch ging een groot gedeelte van het eten naar de vluchtelingenkampen en andere plekken waar Belgische vluchtelingen verbleven. In de *Middelburgsche Courant* werd dit bekritiseerd: 'In een Nederlandsch arbeidersgezin, waar men aan de kinderen door de rantsoenering niet het brood kan geven, dat ze noodig hebben, is geen erkenning te verwachten van de redelijkheid om kinderen van andere naties nu ook te voeden.'⁵⁸ Er werd dan ook een politieonderzoek ingesteld: 'bij een melkhandelaar alhier vond de politie een handkar geheel gevuld met heele brooden, welke aan genoemden handelaar door Belgische vluchtelingen werden verkocht'.⁵⁹ Een ander bericht dat negatieve reacties moet hebben opgeroepen is het bericht uit het Nieuwsblad van Friesland, waarin werd beschreven dat vluchtelingen die in Middelburg woonden, weigerden het bruine brood te eten, en dit vervolgens verstopten om meer wit brood te krijgen van de vluchtelingenhulp.⁶⁰ Met in het achterhoofd dat de armere mensen in Nederland op bonnen moesten leven, en nauwelijks te eten kregen, moeten dit soort situaties geïrriteerde reacties hebben opgeroepen.

Door het gebrek aan financiële en materiële spullen, ging een deel van de Belgen smokkelen over de Belgisch-Nederlandse grens.⁶¹ Nog afgezien van het feit dat de Nederlanders niet blij waren met de toegenomen criminaliteit, bracht dit ook de neutraliteit van Nederland in gevaar. Menig journalist suggereerde om hard op te treden tegen de smokkelaars en hen in de vluchtelingenkampen op te sluiten.⁶² Er waren ook veel negatieve reacties op de Belgen die in november 1914 rellen veroorzaakten in het geïnterneerdenkamp Zeist, waar zij hun uit verveling de confrontatie zochten met de Nederlandse soldaten die

57 'Binnenland.', *De Tijd: Godsdienstig-Staatkundig Dagblad* (2 december 1914).

58 'Nederland en de oorlog', *Middelburgsche Courant* (29 september 1917).

59 'Goedkope groenten en een oorlogswinstje', *Vlissingse Courant* (09 december 1914).

60 'Korte mededeelingen', *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's courant* (20 februari 1915).

61 M. Abbenhuis, 'Als de oorlog aan de deur klopt. De aantrekkelijkheden, gevaren en mogelijkheden van neutraliteit aan de grenzen van Nederland, 1914-1918', in: M. Kraaijenstein en P. Schulten eds., *Wankel Evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 32-61, aldaar 33, 42-56; 'Tegen het smokkelen aan de Belgische grens.', *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's courant* (20 februari 1915).

62 'De korte arm der politie.', *Provinciale Geldersche en Nijmeegse Courant* (7 oktober 1915).

hen bewaakten. Verschillende geïnterneerde soldaten en Nederlandse soldaten zijn tijdens deze oproer omgekomen.⁶³ Een ander moment waarop de Belgische vluchtelingen problemen veroorzaakten was toen er in 1918 strooptochten rondom vluchtoord Uden plaatsvonden, waarmee de Belgen hoopten hun maaltijden aan te vullen en wellicht wat extra geld te verdienen.⁶⁴ Daarnaast schreven de kranten dat de Belgen een andere cultuur hadden waarin drinken en feesten een belangrijker rol speelde dan in Nederland, wat vaak tot onbegrip en minachtig leidde, maar ook allerlei overlast veroorzaakte.⁶⁵ Dit alles zal niet positief zijn ontvangen door Nederlanders die het idee hadden dat zij al zoveel moeite voor de vluchtelingen moesten doen.

Het laatste negatieve punt dat in de kranten naar voren komt met betrekking op de Belgische vluchtelingen, is de discussie over de annexatie van Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg. De Belgen waren erg ongelukkig over de oorlog die zij nooit gewild hadden, en zij hadden ook ondersteuning van het Nederlandse leger verwacht toen zij door de Duitsers werden aangevallen.⁶⁶ Met de bombardementen op verschillende steden verloor België veel van haar rijkdom, en dus werd er bediscussieerd of zij na de oorlog gebieden van Nederland kon annexeren als vergoeding. De Belgische vluchtelingen die dit bediscussieerden moesten 'goed in de gaten worden gehouden'.⁶⁷

Kortom, er waren diverse factoren die aanleiding gaven tot negatieve reacties. Deze artikelen werden geschreven om een kritisch beeld tegenover de opvang van de Belgische vluchtelingen te creëren. In de volgende paragraaf wordt dieper ingegaan op de sympathiserende en kritische reacties van de kranten, maar dan vanuit een kwantitatief perspectief.

Een kwantitatieve analyse van de krantenartikelen

De kwalitatieve analyse van de krantenartikelen liet reeds zien dat de interesse in, en reacties op de vluchtelingen door de tijd heen verschilden. In grafiek 1 wordt dit ook zichtbaar in de aantallen krantenartikelen die over het onderwerp werden gepubliceerd. De grafiek toont de krantenartikelen die 'Belgische vluchtelingen' noemen in Delfter tijdens de Eerste Wereldoorlog in vergelijking met een schatting van het aantal vluchtelingen die op dat moment in het land waren.⁶⁸ Er verschenen in oktober 1914 ontzettend veel krantenartikelen

63 'Oproer in een interneeringskamp.', *Tilburgsche courant* (4 december 1914); 'Bij de geïnterneerde Belgen.', *Het volk: dagblad van de arbeiderspartij* (7 november 1914).

64 'Een ondankbare Belg', *Tilburgsche Courant* (10 augustus 1918).

65 'Rumoerig.', *De grondwet* (26 februari 1918).

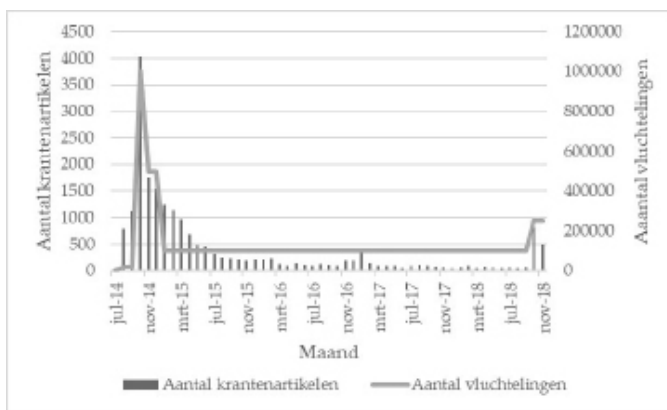
66 'Nog een stem uit de Belgische campagne.', *De Telegraaf* (19 december 1918).

67 'Gestook in Zeeuwsch-Vlaanderen', *Nieuwe Apeldoornse Courant* (23 september 1916).

68 De aantallen Belgische vluchtelingen zijn geschat op basis van de gelezen literatuur en opmerkingen uit gelezen krantenartikelen.

over dit onderwerp. Op dat moment kwamen de grootste aantallen Belgen naar Nederland als gevolg van de bombardering van Antwerpen. Vervolgens daalde de interesse in de vluchtelingen echter gestaag, en in de jaren 1916 en 1917 werd er nauwelijks over hen geschreven, ondanks dat er op dat moment nog zo'n honderdduizend vluchtelingen in kampen in Nederland leefden. Opvallend is dat er in 1918 weer meer aandacht kwam voor de Belgische vluchtelingen. Dit had vermoedelijk te maken met het feit dat op dat moment opnieuw in België gevochten werd waardoor er weer veel vluchtelingen in Nederland arriveerden. De aantallen krantenartikelen die werden geschreven en de aantallen vluchtelingen die in het land aanwezig waren liepen dus parallel.

Daarnaast volgde de algemene berichtgeving over de Belgische vluchtelingen ook het standaardpatroon van de *issue-attention* cyclus.⁶⁹ Studies over mediahypes laten zien dat sociale problemen vaak in één periode buitenproportioneel veel aandacht krijgen, waardoor de problemen vaak groter lijken dan ze zijn.⁷⁰ Deze eerste mediahype bepaalt vaak ook de toon van het debat.⁷¹ De snel dalende interesse duidt op de *hype-fatigue* die plaatsvindt nadat een onderwerp uitzonderlijk veel aandacht heeft gekregen.⁷²

Grafiek 1. Aantal krantenartikelen over de Belgische vluchtelingen vergeleken met het aantal vluchtelingen in Nederland.

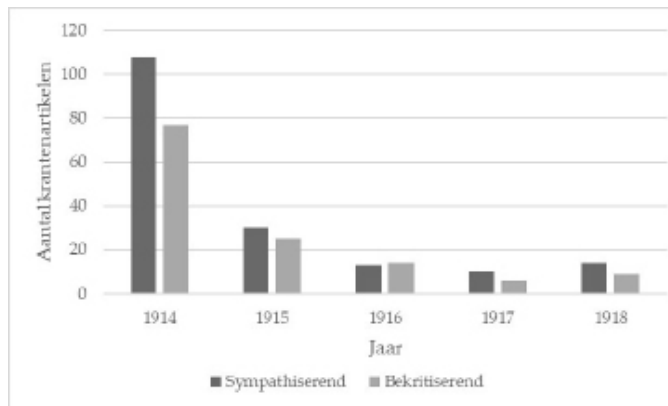

69 A. Waldherr, 'Emergence of News Waves: A Social Simulation Approach', *Journal of Communication* 64:5 (2014) 852-873, aldaar 853.

70 S. Geiss, 'The Dynamics of Media Attention to Issues: Towards Standardizing Measures, Dimensions, and Profiles' in: P. Vasterman ed., *From Media Hype to Twitter Storm: News Explosions and Their Impact on Issues, Crises, and Public Opinion* (Amsterdam 2018) 83-113, aldaar 109-110.

71 P.L.M. Vasterman, 'Media-Hype: Self-Reinforcing News Waves, Journalistic Standards and the Construction of Social Problems', *European Journal of Communication* 20:4 (2005) 508-530, aldaar 525-526.

72 A. Beyer en T.U. Figenschou, 'Media Hypes and Public Opinion: Human Interest Frames and Hype Fatigue' in: Vasterman ed., *From Media Hype to Twitter Storm*, 249-266, aldaar 259-260.

Grafiek 2. Sympathiserende en bekritiserende reacties op de Belgische vluchtelingen (N=306).

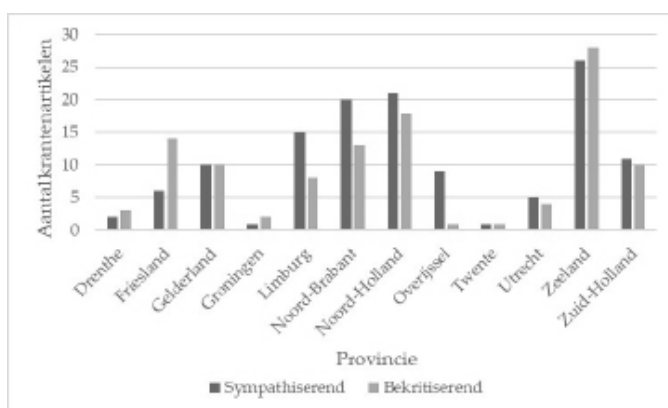
Niet alleen nam de aandacht voor het onderwerp af, maar ook de aard van de reacties op de vluchtelingen veranderden door de tijd heen, zoals De Roodt ook al suggereerde. Grafiek 2 laat de opiniërende krantenartikelen zien die voor dit onderzoek zijn geselecteerd. Zij vertoont dezelfde trend als de totale dataverzameling van artikelen over Belgische vluchtelingen in Delfher. In 1914 werden er veel meer opiniërende stukken geschreven over de Belgische vluchtelingen dan in de jaren daarna. Daarnaast laat de grafiek ook zien dat het aandeel bekritiserende artikelen na verloop van tijd groter werd en in 1916 zelfs de overhand kreeg. Vanaf 1917 waren de sympathiserende artikelen echter weer in de meerderheid. Over de hele Eerste Wereldoorlog gezien waren er uiteindelijk aanzienlijk meer sympathiserende dan bekritiserende artikelen.⁷³

Hoewel de meeste artikelen een sympathiserende houding tegenover de vluchtelingen aannamen, waren er grote opinieverschillen binnen het Nederlandse medialandschap. Grafiek 3 laat bijvoorbeeld zien welke opinie werd gedeeld over de Belgische vluchtelingen in de verschillende provincies van Nederland. Deze grafiek is gebaseerd op lokale en regionale kranten. De nationale kranten zijn dus buiten beschouwing gelaten. De grafiek toont een aantal opvallende punten. Ten eerste werd er in Limburg, Noord-Brabant, Noord-Holland en Zeeland uitzonderlijk veel geschreven over de vluchtelingen. Deze provincies vormen samen al bijna vijftig procent van de dataset. Dit is te verklaren door het feit dat Limburg, Noord-Brabant en Zeeland aan België grenzen en daardoor ontzettend veel vluchtelingen opvingen.⁷⁴ Opvallend genoeg lijkt dat in de huidige dataset alleen in Zeeland te leiden tot een merendeel van kriti-

73 Sympathiserend: N=175, bekritiserend: N=131.

74 M.P. Bossenbroek en J.B.C. Kruishoop, 'Hoofdstuk 3. De vlucht naar Nederland' in: Idem, *Vluchten voor de groote oorlog. Belgen in Nederland, 1914-1918* (Amsterdam 1988) 22-34, aldaar 22.

Grafiek 3. Verschillen in sympathiserende en bekritiserende reacties tussen provincies (N=239).

sche reacties. Zowel in Limburg als in Noord-Brabant werd er voornamelijk positief over de vluchtelingen bericht. Ook in Noord-Holland werd er veel over de vluchtelingen bericht en waren er ook veel negatieve reacties, ofschoon de sympathiserende berichten de overhand hadden. Dit kan gedeeltelijk verklaard worden door het grote aantal vluchtelingen dat in loods en in Amsterdam werd opgevangen, waardoor de bewoners van Noord-Holland veel directer meekregen welke impact de opvang van zoveel vluchtelingen had.⁷⁵

De verschillen tussen de provincies zijn erg interessant. *Intergroup contact*-theorie suggereert dat er juist op plekken waar veel contact is positiever wordt gereageerd op migranten en vluchtelingen en daarvan lijkt in Limburg en Noord-Brabant sprake te zijn geweest.⁷⁶ Aan de andere kant is het ook logisch dat grensprovincies die met uitzonderlijk grote aantallen vluchtelingen geconfronteerd werden, ook veel directer met allerlei negatieve gevolgen van de komst van vluchtelingen te maken kregen. De vluchtelingen confronteerden daarnaast de bewoners met de nabijheid van de oorlog.⁷⁷ In Zeeland was die confrontatie misschien heftiger omdat Zeeuws-Vlaanderen betere verbindingen had met België dan met Nederland. Bovendien was Zeeland als geheel relatief dunbevolkt, waardoor de grote aantallen vluchtelingen mogelijk als een grotere bedreiging gezien werden. Het feit dat Zeeland overwegend protestants was, heeft misschien ook een rol gespeeld in de negatieve reacties van de Zeeuwse kranten op de komst van grote groepen (katholieke) Belgische vluchtelingen. Mogelijk speelde hier een proces van *othering*, terwijl in Noord-Brabant en Limburg juist op de gemeenschappelijke religieuze identiteit met de vluchtelingen werd gewezen.

75 'Belgische vluchtelingen.', *Het Centrum* (07-11-1914).

76 T.F. Pettigrew, 'Intergroup Contact Theory', *Annual Review Psychology* 49 (1998) 65-85, aldaar 68-69.

77 Abbenhuis, 'Als de oorlog aan de deur klopt', 33.

Grafiek 4 geeft de verdeling van de opiniërende artikelen weer naar de verspreidingsgebieden en ideologische stromingen van de kranten. Ten eerste laat de grafiek zien dat er voornamelijk in lokale bladen veel werd geschreven over de vluchtelingen. Het ging hierbij vaak om specifieke anekdotes die in een dorp of stad hadden plaatsgevonden, zoals de weigering van vluchtelingen om bruin brood te eten. Het merendeel van deze artikelen uitte echter een sympathiserende stem tegenover de vluchtelingen, wat suggereert dat de *intergroup contact*-theorie hier in werking is. Door de nabijheid van de vluchtelingen lijkt er ook meer interesse in, en sympathie voor de gevluchte Belgen te zijn geweest. Dit is niet het geval in de kranten met een regionaal verspreidingsgebied, aangezien in deze kranten de aantallen sympathiserende en kritische artikelen vrijwel gelijk opgingen. In de regionale kranten lijkt er dus wat kritischer naar de situatie te zijn gekeken. Daar staat tegenover dat er op nationaal niveau een grote hoeveelheid sympathiserende artikelen verscheen. Dit is te verklaren wanneer er wat specifiek wordt gekeken naar de ideologische achtergrond van deze nationale kranten in het rechter gedeelte van Grafiek 4.⁷⁸

Het eerste dat opvalt inzake de ideologische signatuur is dat er bijzonder veel over de Belgische vluchtelingen werd geschreven in de katholieke kranten, en dat deze artikelen voor het grootste gedeelte sympathiserend waren. Aangezien Noord-Brabant en Limburg beide katholieke provincies waren, is dit één van de verklaringen voor de sympathie die in deze provincies werd gevoeld tegenover de vluchtelingen. Tussen de katholieken in Nederland en België overheerste een broedergevoel waardoor zij de vluchtelingen te hulp wilden schieten.⁷⁹ Dit verklaart ook waarom er weinig artikelen over de Belgische vluchtelingen zijn gevonden in protestante bladen, en dat deze niet zo duidelijk één kant kozen. Van de Joodse, liberale en socialistische kranten is te weinig data verzameld om een uitgesproken positieve of negatieve opinie te onderscheiden.

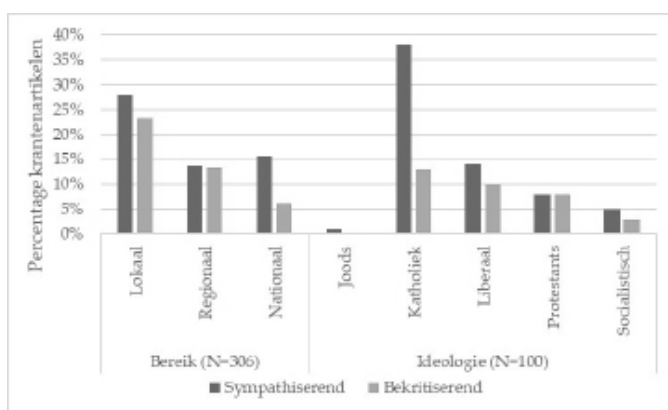
Onze kwantitatieve analyse laat zien dat de verbintenis tussen de katholieke Belgen en katholieke Nederlanders duidelijk sterk was, en dat de katholieke kranten erg hun best deden om de Belgen welkom te heten in het land. De verschillen tussen de ideologische stromingen werden dus vergroot tijdens de Eerste Wereldoorlog, wat uiteindelijk niet alleen leidde tot een sterkere verzuijing van de Nederlandse gedrukte media, maar van de samenleving als geheel.⁸⁰

78 De ideologische achtergronden van de kranten zijn gebaseerd op de kranten catalogus van de Koninklijke Bibliotheek. 'Krantencatalogus Koninklijke Bibliotheek', <https://www.kb.nl/bronnen-zoekwijzers/databanken-mede-gemaakt-door-de-kb/krantencatalogus-koninklijke-bibliotheek> (geraadpleegd op 11 januari 2021).

79 'Wat is er tegen gedaan?', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (4 januari 1917).

80 Blom, 'Hoofdstuk VIII. Nederland sinds 1830', 413-415; F. Habers en T. van Oort, 'Breidel en stimulans. De impact van de Eerste Wereldoorlog op film en pers in België en Nederland', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 19:1 (2016) 1-3.

Grafiek 4. Verschillen in sympathiserende en bekritiserende reacties tussen verspreidingsgebieden en ideologieën.

Conclusie & toekomst

In dit artikel is met behulp van Delpher onderzoek gedaan naar de krantenreacties op de miljoen Belgische vluchtelingen die in 1914 Nederland binnen zijn gekomen en waarvan een aanzienlijk deel tot in 1918 is gebleven. Ondanks het feit dat deze vluchtelingen honderd jaar geleden in Nederland zijn gearriveerd, zijn er ontzettend veel overeenkomsten tussen reacties op de Belgische vluchtelingen van toen en de meer recente vluchtelingenstromen uit het Midden-Oosten: “Onder de vluchtelingen bevinden zich criminelen die een gevaar zijn voor de samenleving.”⁸¹, “We moeten eerst voor onze eigen armen zorgen.”⁸², “Hoeveel kosten zal het verblijf van zoveel mensen met zich meebrengen?”⁸³. Al deze uitspraken die we in kranten van de Eerste Wereldoorlog tegenkwamen zijn in vergelijkbare vorm terug te vinden in de berichtgeving over de vluchtelingencrisis van 2015.⁸⁴

Dit is niet de enige overeenkomst die we zagen tussen de vluchtelingenstroom in 1914 en de vluchtelingenstroom honderd jaar later. De data in de huidige studie lieten een standaard patroon van mediahype en hype-fatigue zien. In oktober 1914 kwamen de vluchtelingen Nederland binnen en was er veel aandacht voor hen in de media, maar deze interesse zakte snel. In de jaren 1916 en 1917 werd er nauwelijks over de vluchtelingen geschreven, hoewel er nog zo’n honderdduizend in Nederland woonden en het conflict waarvoor zij

81 ‘De Belgische uitgewekenen.’, *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema’s Courant* (21 oktober 1914).

82 ‘Onze voeding en onze gasten.’, *Middelburgsche Courant* (29 september 1917).

83 ‘Een delicaat vraagstuk.’, *De Maasbode* (26 oktober 1918).

84 Zie bijvoorbeeld: ‘Wat kosten asielzoekers nou?’, *De Volkskrant* (26 september 2015); ‘Grenzeloze solidariteit is voor Europee niet te dragen’, fd. (26 september 2015).

waren gevlucht nog niet voorbij was. Ditzelfde patroon is te zien in de vluchtelingenstroom van 2015: na een eerste interessegolf raken de vluchtelingen in vergetelheid.⁸⁵

Een andere overeenkomst is het belang van de ideologische stroming van de krant voor de mening over sociale vraagstukken. Ondanks dat de Nederlandse samenleving tegenwoordig niet meer als verzuild bestempeld wordt, is er een groeiende bezorgdheid over de zogenaamde *filter bubble*.⁸⁶ Dit wordt behandeld als een nieuw begrip, maar heeft bijna dezelfde karakteristieken als de Verzuiling. Lezers komen – vooral op sociale media – slechts in contact met nieuws en ideeën die al overeenkomen met hun eigen ideologische gedachtengoed. Zoals de katholieken in de huidige studie voornamelijk sympathiserende artikelen te lezen kregen over de vluchtelingen, is er de mogelijkheid dat bepaalde nieuwssites en moderne kranten juist alleen maar negatieve berichtgeving delen over sociale vraagstukken met lezers die al een negatieve mening hebben over vluchtelingen. Hierdoor worden de meningen over deze vraagstukken scherp gevormd en constant bevestigd door de media, iets waar Van Dijk in zijn studie over minderheden in de jaren tachtig van de twintigste eeuw ook al voor waarschuwde.

Een laatste overeenkomst is het belang van de religie van vluchtelingen. In de vluchtelingen crisis van 2015 werd de voorkeur gegeven aan de opvang van christelijke vluchtelingen, terwijl er meer weerstand bestond tegen de opvang van islamitische vluchtelingen.⁸⁷ Ook tijdens de Eerste Wereldoorlog was religie van groot belang. Uit de kwantitatieve analyse komt naar voren dat er in het protestantse Zeeland kritisch werd gereageerd op de overwegend katholieke vluchtelingen, terwijl zij in de katholieke provincies Limburg en Noord-Brabant met open armen ontvangen werden. De verbintenis van religie speelde dus ook honderd jaar geleden een belangrijke rol.

Er zijn echter ook opvallende verschillen in de reacties op de Belgische

85 R. De Cock, E. Sundin en V. Mistiaen, 'The Refugee Situation as Portrayed in News Media: A Content Analysis of Belgian and Swedish Newspapers' in: L. d'Haenens, W. Joris en F. Heinderyckx eds., *Images of Immigrants and Refugees in Western Europe: Media Representations, Public Opinion and Refugees' Experiences* (Leuven 2019) 39-56, aldaar 49.

86 A. Bruns, 'Filter bubble', *Internet Policy Review* 8:4 (2019) 1-14, aldaar 2-3; S. Mertens, L. d'Haenens en R. De Cock, 'Online News Consumption and Public Sentiment toward Refugees: Is there a Filter Bubble at Play? Belgium, France, the Netherlands and Sweden: A Comparison' in: d'Haenens e.a. eds. *Images of Immigrants and Refugees in Western Europe*, 141-157, aldaar 141.

87 P. Puschmann e.a., 'Migration and Integration policy in Europe: Comparing Belgium and Sweden' in: d'Haenens e.a. eds., *Images of Immigrants and Refugees in Western Europe*, 21-36, aldaar 27; R. I. Giglou e.a., 'Understanding the Role of Social Media on the Road to Social Inclusion: The Case of Syrian Refugees in Belgium' in: P. Tsatsou ed., *Vulnerable People and Digital Inclusion: Theoretical and Applied Perspectives* (London expected 2021).

vluchtelingen en reacties op de vluchtelingenstroom die in 2015 piekte. Het voornaamste verschil zit in het feit dat de toon van het debat tijdens de Eerste Wereldoorlog overwegend sympathiserend was. Ondanks het feit dat vluchtelingen ook in deze periode economische en sociale problemen veroorzaakten, werd er in de media voornamelijk geschreven over de plicht van Nederlanders om de vluchtelingen te helpen. Dit staat in scherp contrast met de reacties op de vluchtelingen in 2015. Alleen al het feit dat het in 2015 als een crisis werd bestempeld laat zien hoe er in de media over de vluchtelingen werd gedacht, en welk beeld dit opleverde in de samenleving.⁸⁸

Een ander verschil is de opvang van de vluchtelingen. Waar de opvang in de Eerste Wereldoorlog voornamelijk lokaal door steuncomités werd georganiseerd, wordt de opvang van vluchtelingen tegenwoordig nationaal georganiseerd.⁸⁹ Deze regeling zorgt ervoor dat de vluchtelingen over verschillende provincies verdeeld worden. Hierdoor is er geen verhoogde druk op specifieke provincies, en zullen niet een aantal provincies bijna de hele opvang van de vluchtelingen voor hun rekening moeten nemen, zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog wel het geval was in Limburg, Noord-Brabant en Zeeland. Als gevolg daarvan zullen de reacties op vluchtelingen in de verschillende provincies wellicht ook een stuk minder uiteenlopen.

Ten slotte is er nog een laatste verschil. Waar de lokale bladen tijdens de Eerste Wereldoorlog nog van groot belang waren, is het belang van deze kranten tegenwoordig enorm afgenomen. De *Vlissingse Courant* bestaat bijvoorbeeld niet meer.⁹⁰ Tegenwoordig zijn er voornamelijk regionale en nationale kranten. Hierdoor zullen de zeer lokale verhalen wellicht vaker verloren gaan, en zal er in kranten minder directe invloed te zien zijn van de *intergroup contact*-theorie.

Het onderzoek roept ook nieuwe vragen op. Welke onderwerpen veroorzaakten de meeste discussies over de vluchtelingen? Hoe ontwikkelde de meningen zich in 1914, en is er hier misschien al een trend te zien als we specifiek naar de maanden kijken? Had de creatie van vluchtelingenkampen in bepaalde gebieden effect op de meningen tegenover vluchtelingen? Zijn de religieuze verschillen ook zichtbaar in de verschillende krantenartikelen die werden gepubliceerd? Daarnaast is de tweedeling in sympathiserend en bekritiserend, hoewel interessant, ook erg beperkend, en gebruiken de meeste studies een uitgebreidere variatie aan (sub)frames, die ook voor deze casus bestudeerd kunnen worden.

88 L. Chouliaraki en T. Stolic, 'Rethinking Media Responsibility in the Refugee 'Crisis': A Visual Typology of European News', *Media, Culture and Society* 39:8 (2017) 1162-1177, aldaar 1166-1168.

89 De wetgeving die in 2020 is ingegaan lijkt meer te gaan verwachten van lokale steun en opvang, dus dit gaat veranderen in de komende jaren.

90 *Vlissingse Courant*, <http://www.vlissingsecourant.nl/> (geraadpleegd op 27 januari 2021).

Hier zit dan ook de toekomst van dit project. Met behulp van een computerprogramma zijn ondertussen alle krantenartikelen die in deze periode Belgische vluchtelingen noemen verzameld uit Delpher, en zijn alle korte artikelen direct buiten beschouwing gelaten. Deze 2.700 artikelen zullen geanalyseerd worden met behulp van de framing analyse van Schrover en Walaardt, die focust op berichtgeving over migranten en vluchtelingen. Schrover en Walaardt onderscheiden in hun studie over Hongaarse vluchtelingen in het Nederland van de jaren zestig van de twintigste eeuw vijf frames: verantwoordelijkheid en legaliteit, economisch, humanitair, moraal en conflict/gevaar.⁹¹ Op basis van deze vijf frames zullen we een nauwkeuriger en completer beeld kunnen geven van de verschillende meningen over de Belgische vluchtelingen in Nederland. Door multivariate analyses uit te voeren op een groter dataset kunnen we uiteindelijk ook testen of de gevonden verschillen door de tijd en tussen provincies, verspreidingsgebieden en ideologieën van kranten daadwerkelijk significant waren.

Uit de eerste fase van dit onderzoek blijkt tot nog toe dat het humanitaire frame het meest gebruikt werd, wat laat zien dat de sympathiserende toon uit het huidige onderzoek ook in een grotere dataset teruggevonden zal worden. Ofschoon ook in de berichtgeving over de vluchtelingencrisis van 1914-1918 culturele verschillen en negatieve economische gevolgen aan de orde kwamen, was de toon in de Nederlandse berichtgeving overwegend sympathiserend en zegevierde uiteindelijk de gastvrijheid. In tegenstelling tot vandaag de dag werden alle vluchtelingen uit 'de karavaan van wee en wanhoop' zonder meer opgevangen!

91 M. Schrover en T. Walaardt, 'The Influence of the Media on Policies in Practice: Hungarian Refugee Resettlement in the Netherlands in 1956', *Journal of Migration History* 3:1 (2017) 22-53, aldaar 28.

Van goede buur en vriend tot vijand en vreemdeling

Een interview met Marieke Oprel

Jehan Hillen en Emma Hooghwinkel

Afgelopen zomer verscheen het proefschrift van Marieke Oprel, *The Burden of Nationality. Dutch citizenship policies towards German nationals in the aftermath of the Second World War (1944-1967)*. In dit vernieuwende onderzoek heeft Oprel – sinds augustus 2019 werkzaam bij de Radboud Universiteit – de omgang met Duitse inwoners in Nederland die tot vijandelijk onderdaan werden verklaard onderzocht. De redactie van Ex Tempore besloot om haar te interviewen over haar proefschrift, haar ervaringen aan de Radboud Universiteit tijdens corona en haar visie op de rol van historici in de maatschappij. Vanwege het coronavirus werd het interview niet zoals

gewoonlijk afgenomen op de campus, maar vanuit onze (studenten)kamers via Zoom. Net zoals wij heeft Oprel genoeg van online colleges, wetende dat de helft van de studenten in pyjama met camera uit voor de computer zit. Maar, geeft ze toe, het thuiswerken heeft ook z'n voordelen: 'Ik zit regelmatig ook in mijn joggingbroek achter het bureau'. Met deze eerlijke boodschap trappen we het interview af.

Carrière maken in de geschiedwetenschap: een toevallige samenloop van omstandigheden

Dat docenten belangrijk zijn in het geschiedenisonderwijs is volgens Oprel geen *understatement*. Haar voorliefde voor het verleden was er al op de basisschool, waar haar juffrouw in groep zeven op een leuke manier over geschiedenis vertelde. Op de middelbare school schreef ze haar profielwerkstuk over een historisch onderwerp en ontwikkelde ze geleidelijk een brede interesse voor archeologie, oudheidkunde en klassieke talen. Ook haar keuze voor de VU werd uiteindelijk bepaald door een andere passievolle historica. Tijdens een introductiebijeenkomst gaf een studente voorlichting over de vaderlandse geschiedenis. 'Zij kon zó ontzettend goed presenteren, zonder PowerPoint, zonder blaadje, dat ik alleen maar dacht: dát wil ik ook leren. Dat enthousiasmerende van haar, dat trok mij ook wel een beetje over de streep', vertelt Oprel.

Tijdens haar bachelor Geschiedenis aan de VU heeft Oprel zich breed georiënteerd, variërend van middeleeuwen tot moderne tijd. Hoe ze uiteindelijk bij haar huidige onderwerp terecht kwam was volgens Oprel een toevallige samenloop van omstandigheden: 'Ik was eigenlijk al begonnen met een opzette voor een bachelorscriptie over een vriend van Hugo de Groot, en toen liep ik

vast. Opeens dacht ik: waarom wil ik deze Casper van Vosbergen helemaal tot in detail toe onderzoeken? Wat is het nut?' Toen een docent haar vervolgens vroeg om drie dingen op papier te zetten waar haar hart naar uitging schreef ze op: 'Iets wat pijn doet, Duitsland en erfgoed.' Voor dezelfde docent verrichtte ze onderzoek naar Natuurmonumenten in het stadsarchief van Amsterdam, iets wat uiteindelijk bepalend bleek voor haar carrière. 'Zo ben ik op een grijze dinsdagmiddag in het stadsarchief van Amsterdam op inventarislijsten gestuit die uiteindelijk de aanzet vormden tot dat bacheloronderzoek naar onteigening van Duitse kastelen en landgoederen en vervolgens een masterscriptie naar beleid ten aanzien van Duitsers.' De masterscriptie van Oprel fungeerde als een inventariserend onderzoek naar het beleid ten aanzien van de tot vijand verklaarde Duitsers en vormde ook de basis voor haar latere promotieonderzoek.

Duitse onteigening: een pijnlijke geschiedenis

Tijdens haar promotie onderzocht Oprel het Nederlandse beleid ten aanzien van Duitsers die in Nederland woonden vlak na de Tweede Wereldoorlog. Dit begon allemaal met het zogenaamde 'Besluit Vijandelijk Vermogen'. Deze wet, uitgevaardigd op 20 oktober 1944 door de Nederlandse regering, verklaarde alle Duitsers in Nederland tot vijandelijk onderdaan. Duitse onderdanen moesten hun bezit inleveren als een vergoeding voor de oorlogsschade, behalve als zij konden bewijzen dat ze goed hadden gehandeld tijdens de oorlog. Hiervoor konden zij een 'verzoek tot ontvijanding' indienen, legt Oprel uit. Om dit beleid te handhaven werd in 1945, na de capitulatie van de Duitsers, een uitvoerend orgaan ingesteld: het Nederlands Beheersinstituut (NBI). In het archief van het NBI liggen vele waardevolle documenten die tonen hoe Duitse burgers werden behandeld in het naoorlogse Nederland. Deze dossiers vormen dan ook de voornaamste bron voor Oprels onderzoek.

Het pijnlijke van overheidsbeleid, aldus Oprel, was dat er geen rekening werd gehouden met de menselijke kant van het verhaal. Het anti-Duitse beleid trof een breed scala aan Duitse burgers: van Duitse dienstmeisjes, Duitse grensboeren, Duitse missionarissen, Duitse adel en Duitse docenten tot Duitse handelaren. Zij woonden vaak al twintig of dertig jaar in Nederland en waren volledig geïntegreerd. De Duitsers vormden in die periode de grootste minderheid in Nederland vanwege de nauwe banden tussen de twee landen. Dat maakt het volgens Oprel extra interessant: 'Hoe in zo'n korte tijd juist onze buur en goede vriend tot vijand en vreemdeling kon worden gemaakt. De oorlog veranderde plotseling de status van politieke en juridische grenzen', vertelt Oprel. 'Van het ene op het andere moment werden de Duitsers tot vijandelijk onderdaan verklaard en moesten ze gaan bewijzen dat zij zich dus niet als vijand gedragen hadden, dat ze politiek betrouwbaar waren en dat ze loyaal waren geweest aan de Nederlanders en geallieerden.' Met individuele gevallen werd geen rekening gehouden en veel Duitsers raakten gedupeerd. 'Dat alles hen afgenomen werd, tot aan lepels en vorken aan toe, dat deed de Nederlandse overheid in eerste instantie niet zo veel: het ging puur om het aanvullen van de schatkist bij het

onteigenen van vermogen.’

Het meest schrijnende vindt Oprel nog wel het verhaal van de Joods-Duitse vluchtelingen in Nederland die na de oorlog ook tot vijandelijk onderdaan werden verklaard. Zij hadden het Duitse staatsburgerschap verloren vanwege Hitlers rassenwetten, maar omdat de Nederlandse overheid alle wetgeving van het naziregime ongeldig verklaarde werden ze in naoorlogs Nederland toch als Duitsers behandeld. Deze Duitse Joden hadden vaak ternauwernood de concentratiekampen overleefd en moesten helemaal opnieuw beginnen. Gelukkig kwam er al snel kritiek op het beleid en werd er voor hen een uitzondering gemaakt. Op het Besluit Vijandelijk Vermogen kwam ook kritiek, met name vanuit katholieke hoek, maar het onteigenen duurde voort tot 1951, het jaar waarin de staat van oorlog met Duitsland werd beëindigd. Het anti-Duitse sentiment in Nederland heeft echter nog veel langer aangehouden, zeker tot de val van de Berlijnse Muur.

Identiteit en integratie: een link met het heden

In haar onderzoek vindt Oprel het belangrijk om zowel de bureaucratische kant in kaart te brengen als de menselijke kant. Dit geeft haar onderzoek grote maatschappelijke waarde. Zo heeft zij tijdens haar promotietraject gesproken met ruim vijftig personen waarvan ze een aantal casestudies in haar dissertatie heeft opgenomen. Volgens Oprel heeft haar onderzoek enorme betekenis voor zowel mensen die de vijandstatus hebben meegemaakt als hun naaste verwanten en nazaten. Sommigen hebben vandaag de dag nog last van het feit dat zij na de oorlog zo willekeurig, soms onmenselijk, behandeld zijn. ‘Voor hen doet het heel veel goed dat ook dit stukje geschiedenis nu toegevoegd kan worden aan dat grotere narratief over Nederland in de Tweede Wereldoorlog’.

Hiermee past Oprel’s werk in een bredere historiografische trend over de Tweede Wereldoorlog, waarin de kaders van goed en fout alsmaar verder verschoven zijn. ‘De laatste decennia is er steeds meer ruimte gekomen voor de ervaringen van verschillende, diverse groepen mensen tijdens de Tweede Wereldoorlog, zoals mensen die in Nederlands-Indië in kampen hebben gezeten, kinderen van NSB’ers en dus ook voor de tot vijandelijk onderdaan verklaarde Duitsers’, aldus Oprel. Toch ziet ze dat het begrippenapparaat van goed en fout nog wel vaak wordt toegepast, ook als het over de oorlog gaat: ‘Het historische en maatschappelijke debat is zeker genuanceerder geworden door onderzoek naar ervaringen van minderheden tijdens de oorlog. Er is nu ruimte voor al die verschillende verhalen, maar tegelijkertijd zijn we nog niet verlost van het zwart-wit denken in goed en fout, daarvoor is de oorlog misschien voor veel mensen toch nog te ‘dichtbij’, aldus Oprel.

Dit zwart-wit denken ziet Oprel tevens terug in de huidige debatten over identiteit en burgerschap. Een van de interessantste conclusies van haar promotieonderzoek, stelt Oprel, is dat er een zekere parallel is te trekken tussen het ontvijandingsbeleid na de Tweede Wereldoorlog en het huidige integratiebeleid in Nederland. In de dossiers van het NBI zag Oprel hoe er een beeld van Neder-

landerschap geconstrueerd werd, waarin álle Nederlanders goed waren tijdens de oorlog. Aan dit beeld van de goede, correcte, typische Nederlander moesten Duitsers zien te voldoen om voor ontvijanding in aanmerking te komen.' De basisvoorwaarden voor nieuwkomers in het huidige integratiebeleid, zoals bijvoorbeeld het kennen van de Nederlandse taal en het voldoen aan Nederlandse normen en waarden, is hiermee vergelijkbaar. Dit maakt Oprel's onderzoek dan ook actueel, omdat het aanzet tot denken over Nederlandse identiteit en wat iemand 'Nederlands' maakt. 'Wat zijn de huidige criteria voor vreemdelingen, asielzoekers en vluchtelingen die willen integreren in Nederland, en wie bepaalt deze criteria? Wat is typisch Nederlands gedrag?' Alhoewel Oprel benadrukt dat deze parallel niet een-op-een te trekken is, zijn dit zeker interessante vondsten. Haar onderzoek zet hoe dan ook aan om na te denken over de Nederlandse identiteit, zeker met het oog op onze huidige multiculturele samenleving.

Internationaal en interdisciplinair onderzoek

Oprel is de eerste onderzoeker die de omgang met de tot vijand verklaarde Duitse onderdanen analyseert na de Tweede Wereldoorlog. Aanvankelijk wilde ze vergelijkingen maken met het naoorlogse beleid in Frankrijk, Denemarken en misschien ook België. Dit bleek echter moeilijk omdat het onderwerp tot nog toe weinig aandacht heeft gekregen: zelfs in Nederland is het archief van het NBI pas sinds 2018 openbaar toegankelijk. Daarnaast speelde de taalbarrière ook een rol. Wel heeft Oprel reeds inventariserend, comparatief onderzoek gedaan voor andere landen. Op de vraag hoe het Nederlandse ontvijdingsbeleid verschilde ten opzichte van deze landen antwoordt ze: 'Ik heb het idee dat Nederland wat strenger was dan omringende landen. Juist dat financiële aspect, dat ze echt per se die compensatie wilden, dat maakt het Nederlandse beleid volgens mij wel uniek.' In de toekomst hoopt Oprel dit verder uit te zoeken met een internationaal team van onderzoekers uit de verschillende West-Europese landen.

Oprel's interesse in internationale samenwerking blijkt ook uit haar werkzaamheden voor de werkgroep Duits-Nederlandse geschiedenis, een transnationale werkgroep waarin voornamelijk historici uit verschillende landen elkaar ontmoeten en over verschillende thema's spreken. Oprel geeft aan dat ze uit gesprekken met Duitse collega's in deze werkgroep veel inzicht heeft verkregen in hoe de oorlogs- en herinneringscultuur mensen in Duitsland gevormd heeft en hoe dit verschilt met wat er in Nederland gebeurde in dezelfde periode. Tevens gelooft ze dat interdisciplinair samenwerken veel meer inzichten oplevert. Haar eigen promotieonderzoek bevond zich dan ook op het kruisvlak van rechten, geschiedenis en politiek en integreerde deze drie benaderingen in één boek. Oprel: 'Met een meer transnationale kijk worden wij ons als historici meer bewust van de betekenis en beperkingen van politieke en juridische grenzen en hetzelfde geldt voor interdisciplinair onderzoek, een politicoloog en een jurist kijken heel anders naar landsgrenzen dan historici dat doen.' Oprel raadt

studenten dan ook aan om hierin te investeren en vooral naar het buitenland te gaan voor een masterscriptie of promotieonderzoek.

Het belang van (jonge) historici in de maatschappij

Naast haar onderzoek geeft Oprel ook met veel plezier onderwijs. Dit doet ze al sinds haar promotieonderzoek aan de Vrije Universiteit van Amsterdam en tegenwoordig aan de Radboud Universiteit. Ze vertelt dat onderzoek combineren met onderwijs lastig kan zijn en veel 'time management' vraagt, maar 'het prikkelt mij als onderzoeker om andere onderwerpen te proberen en als docent word je continu uitgedaagd jezelf te ontwikkelen.' Oprel geeft aan dat ze veel plezier haalt uit zowel het geven van vakken die weinig met haar specialisatie te maken hebben, zoals gendergeschiedenis, maar ook uit vakken die wel specifiek gaan over de Tweede Wereldoorlog zoals het mastervak 'Nederlands lange Oorlog' dat ze afgelopen periode samen gaf met dr. Jan Julia Zurné. Oprel concludeert dat ze erg kan genieten van onderzoek, maar dat het soms een gevoel van isolatie oplevert. Onderwijs geven is dan juist een verrijking. Tijdens de coronacrisis is het onderwijs natuurlijk enigszins veranderd; het blijft toch allemaal anders via een computerscherm. Wel wil Oprel studenten en docenten een hart onder de riem steken: 'Er zijn geen spontane contactmomenten meer met collega's en/of studenten, maar we doen allemaal ons uiterste best online in de hoop dat het fysieke onderwijs spoedig zal terugkeren.'

Naast het doceren en onderzoek doen is Oprel ook met enige regelmaat te vinden bij radioprogramma's of in de krant, met name sinds de publicatie van haar promotieonderzoek. De publiciteit laat zien dat dit onderwerp nog steeds erg leeft. Nabestaanden van tot vijand gemaakte Duitsers hebben vaak contact gezocht met Oprel via de mail, met name door de aandacht die haar onderzoek kreeg in kranten als *NRC Handelsblad*, het *Reformatorisch Dagblad* en *Trouw*. Ze is ook wel eens op de radio geweest, zoals bij Radio 1: 'Het is leuk om te merken hoeveel mensen je dan horen, er met familie over praten en dan ineens toch bedenken: dit verhaal willen we wel graag delen.' Al deze verhalen is Oprel nu aan het verzamelen en sommige zullen worden gepubliceerd in een publicatieboek dat deze zomer zal verschijnen bij uitgeverij Van Oorschoot, deels gebaseerd op archiefonderzoek maar ook deels op de verhalen van nabestaanden.

Contact met het publiek is volgens Oprel ontzettend belangrijk. Ze onderstreept dat je als historicus goed contact moet houden met de maatschappij, niet alleen omdat dat een leuke wisselwerking oplevert, maar ook omdat het je een betere historicus maakt. Hier voegt ze lachend aan toe: 'Als jij in staat bent om, terwijl je tomaten in de keuken staat te snijden, uit te leggen aan een vriend of vriendin waarom je dit onderzoek doet, dan denk ik dat je zelf ook veel helderder voor ogen hebt wat eigenlijk de fundamentele vraag en relevantie van je onderzoek is.' Oprel vindt het dan ook erg belangrijk dat historici zich mengen in het publieke debat omdat zij context kunnen bieden, en nuance aan kunnen brengen vanwege de kritische vragen die ze stellen. 'Misschien is niet

elk stukje geschiedenis direct relevant voor het actuele maatschappelijke debat, maar, kennis van het verleden is essentieel voor begrip van onze samenleving en vaak een bron van inspiratie voor ontwikkelingen en innovatie op de lange termijn. Daarom zouden historici altijd moeten proberen om de vertaalslag te maken naar het brede publiek.'

Hier kun je volgens Oprel niet vroeg genoeg mee beginnen: niet voor niets was zij medeoprichter en voorzitter van Jong KNHG. Dit jongerengenootschap van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap 'zet zich in om een brug te slaan tussen de gevestigde historici, studenten, promovendi, beleidsmedewerkers die geschiedenis gestudeerd hebben en eigenlijk iedereen die zich met geschiedenis bezighoudt of zich identificeert als historicus', vertelt Oprel. Ze moedigt zeker ook jonge historici aan om die vertaalslag te maken naar de maatschappij: 'Heb je mooi onderzoek gedaan voor je bachelor- en/of masterscriptie, dan moet je daar ook echt iets mee doen en de resultaten delen!' Hiervoor moet echter wel een meer open cultuur gecreëerd worden en daar probeert Jong KNHG dus iets aan te veranderen: 'Ze trachten jonge historici zichtbaarder te maken en een platform te creëren waardoor aanstormende talenten eenvoudiger gevonden en geraadpleegd kunnen worden.'

Boeken top vijf

Sanne Muurling

Je zou kunnen stellen dat de pandemie die ons momenteel in de greep heeft niet alleen de onderlinge relaties tussen mensen, maar ook onze relatie met ruimte heeft veranderd. Nooit eerder was ik me zo bewust van wie waar loopt, wat ik heb aangeraakt, en met welke hand. Mijn appartement is sinds maart 2020 slechts éénmaal bezocht door een 'buitenstaander', maar toch hebben er meer mensen dan ooit bij me binnen kunnen kijken. Zo via Zoom heb je uitzicht op mijn boekenkast – niet zo mooi en groot misschien als die van sommige collega's, maar desalniettemin prominent aanwezig. Bij anderen probeer ik soms door de pixels heen boeken te herkennen. Staat daar nou een Arnon Grunberg? Zie ik een Albert Camus? Helaas: de schermen zijn doorgaans te klein voor echt voyeurisme. Gelukkig bestaat deze rubriek om jullie mee te nemen in vijf van mijn favoriete boeken.

Willem Frederik Hermans, *Een heilige van de horlogerie* (1987)

Een boek waar ik graag over praat en dat ik al vele malen (volgens mij vooral tevergeefs) heb aangeraden aan vrienden en kennissen is *Een heilige van de horlogerie*. Ik vertel dan dat het weliswaar een relatief korte roman is (circa 200 pagina's), maar dat alles wat je van Hermans hoopt te lezen hierin besloten ligt. De roman vertelt het verhaal van Constantin Brueghel, een filosoof van bijna veertig jaar oud. Na de afronding van zijn briljante proefschrift heeft hij een eenvoudig beroep gekozen: hij windt met grote toewijding 1473 klokken op in de 294 zalen en drie kantoorruimten in een verder leegstaand paleis. Echt geliefd maakt hij zich hier niet mee. Integendeel: de kantoormedewerkers kunnen het geluid van al die klokken helemaal niet uitstaan. Wie bekend is met Hermans' werk ziet al aankomen dat de ondergang op de loer ligt. Een recensie uit het *Nieuwsblad van het Noorden* uit 1987 vat het mooi samen: "met de monotonie waarmee een hamer een aambeeld bewerkt prent Hermans zijn lezers hetzelfde wereldbeeld in als altijd. Of we nu hoog of laag springen, ons streven is ijdel en tot mislukken gedoemd." Als liefhebber van literaire ondergangen is dit een onweerstaanbare roman.

John Steinbeck, *The Grapes of Wrath* (1939)

Een boek waarvan ik ook geen genoeg kon krijgen toen ik het las was Steinbeck's *The Grapes of Wrath*. De titel verwijst naar de uiterst onrechtvaardige situatie waarin de hoofdrolspelers van deze roman – de familie Joad – zich bevinden. Het verhaal is gebaseerd op een zevental journalistieke artikelen over migrantenarbeiders die Steinbeck schreef ten tijde van de crisis van

de jaren dertig. In deze periode werden de Joads, net als andere fictieve én historische arme pachtboeren, door een ongelukkige samenkomst van droogte, economische tegenspoed, veranderingen in de landbouwsector en beslissingen door de banken uit hun boerderijen verdreven. Net als vele duizenden andere migranten trekken de Joads weg van hun land, op zoek naar werk en een waardige toekomst. Dat vinden ze niet: het leven van een landloze dagloner blijkt al snel verschrikkelijk hard en mensonterend te zijn. Hun tocht is triest, maar prachtig omschreven volgens de stijl van het realisme, zo rijk aan details dat ik me de beschrijvingen van geluiden van het bakken van het spaarzame voedsel meer dan een decennia later nog zo voor de geest kan halen. Het einde van de roman komt binnen als een mokerslag. Dat vonden Steinbecks tijdgenoten blijkbaar ook: zijn weergave van de benarde situatie van de armen was dusdanig realistisch en gepassioneerd dat Steinbeck werd beschuldigd van communistische propaganda.

Emile Zola, *L'Assommoir* (1876) / Charles Bukowski, *Post Office* (1971)

Een ander soort strijd met het alledaagse wordt gevoerd in deze twee werken, die zowel niets met elkaar te maken hebben als alles, afhankelijk van je perspectief. De titel van Zola's *L'Assommoir* is een samenvoegsel van het woord 'assommer' (doodslaan) en 'abattoir' (slachthuis), en betreft het belangrijkste café in de roman. De hoofdpersoon is Gervaise Macquart, een vrouw die constant teleur wordt gesteld door de mannen in haar leven en hun overmatig alcoholgebruik. Ze probeert het lot te tarten door een aanvankelijk zeer succesvolle waterretete op te zetten, maar geheel volgens Zola's naturalistische inborst zakt ook zij uiteindelijk weg in dronkenschap. De vertaling van de titel in het Nederlands naar *Nekslag* is treffend: door het hele verhaal heen zijn de personages weerloze slachtoffers van de allesdoordringende kracht van alcohol. In het werk van Bukowski is drankzucht geen onvermijdelijkheid, maar een keuze. *Post Office*, zijn debuutroman, vertelt het verhaal van Bukowski's alterego Hank Chinaski, een talentvolle dronkaard die ondanks zijn langzaam groeiende literaire succes de rekeningen moet betalen met een baan bij het postkantoor. Het genre waar toe Bukowski's werk gerekend wordt, 'dirty realism', lijkt wel op Zola's naturalisme wat betreft de aandacht voor de meer onopgesmukte, louche aspecten van het alledaagse leven. Met thematische onderstromen als klasse, consumen-tisme en degeneratie geeft zijn werk de lezer een humorvol gevoel van onromantische wereldsheid.

John O'Brien, *Leaving Las Vegas* (1990)

Ben, de protagonist in *Leaving Las Vegas*, heeft wel wat weg van Bukowski's Hank Chinaski. Hij is een alcoholist, net als Hank, maar Ben heeft als nadrukke-lijke en expliciete wens om zichzelf te vernietigen door middel van het gif dat hij liefheeft. Hij bereidt zich voor op zijn allerlaatste zuippartij: hij is naar Las Vegas gekomen om te sterven. O'Brien, die vier jaar na het verschijnen van dit boek zijn leven beëindigde, schetst een onverschrokken portret van hoe hard werken

sterven kan zijn. Hoop op een omwenteling komt voort uit een kennismaking met Sera, een gebrutaliseerde prostituee, die net als Ben zowel een materiële als existentiële honger te stillen heeft. Samen strompelen ze over de Strip van Las Vegas, terwijl ze in elkaar een tijdelijke onderbreking van hun onverbidelijke levens ontdekken. Ben en Sera beginnen voor elkaar te zorgen, zo goed als dat kan. Hun connectie is intens ontroerend, maar het onvermogen om de verlossing van de liefde te omarmen zorgt ervoor dat de genadeklap – die je al vanaf de eerste pagina aan ziet komen – meedogenloos aanvoelt.

Zora Neale Hurston, *Their Eyes Were Watching God* (1937)

Ik ben er wel eens van beticht boeken aan te raden die voelen als een doorgesneden ader. Om niet helemaal moedeloos te eindigen, valt mijn laatste keuze op de prachtige klassieker van Zora Neale Hurston. Het is een vrucht van de zogenaamde Harlem Renaissance, een belangrijke intellectuele, sociale en artistieke beweging van Afro-Amerikaanse schrijvers en kunstenaars vanaf de jaren 1920, met Harlem (New York) als belangrijkste broedplaats. Hurston is één van de belangrijkste vertegenwoordigers van deze stroming. De hoofdpersoon in *Their Eyes Were Watching God*, Janie Crawford, is op zoek naar liefde. Centraal in de roman staat Janie's reis naar de ontdekking van haar eigen identiteit en onafhankelijkheid. Dit wordt uitgebeeld door haar zoektocht naar ware liefde door middel van huwelijken met drie verschillende type mannen, die allemaal op hun eigen manier voldoen aan de gendernormen van de dag. Janie zelf voldoet aan het dominante ideaalbeeld van vrouwelijkheid: bestaan ter vermaak van anderen, ondergeschikt zijn aan haar echtgenoot, ten koste van haar vrije wil. Gedurende het verhaal maakt ze zich hier los van. Dit blijkt niet alleen uit het verhaal, maar ook uit de vertelstijl waarmee de gebeurtenissen worden beschreven: gaandeweg worden passieve vormen vervuld voor een verhaal verteld vanuit de eigen persoon. Janie heeft haar lot in eigen handen. Interessant is dat dit boek aanvankelijk helemaal niet zo goed ontvangen werd en pas in de jaren zeventig en tachtig weer ontdekt werd onder invloed van het Afrofeminisme. Tegenwoordig wordt echter betoogd dat de invloed van onder andere Hurston nog altijd voortleeft in het werk van een nieuwe generatie van vrouwelijke Afro-Amerikaanse schrijvers, zoals Jesmyn Ward (o.a. *Salvage the Bones* en *Sing, Unburied, Sing*) en Brit Bennett (o.a. *The Vanishing Half* en *The Mothers*). Zelfs voor de meest zwaarmoedige lezers onder ons is dit een zinderend vooruitzicht.

Alumnus

Wouter Daemen

In deze rubriek vertelt een alumnus iets over zijn of haar loopbaan na een studie Geschiedenis in Nijmegen. In dit nummer is het woord aan Wouter Daemen (1984), die in 2009 afstudeerde.

Wouter Daemen koos in 2003 niet zomaar voor de studie Geschiedenis, maar had een duidelijke ambitie voor ogen: 'Een (bescheiden) bijdrage leveren aan het levend houden van het verleden en de (wordings)geschiedenis mee laten wegen in hedendaagse vraagstukken.' Uiteindelijk heeft hij deze droom niet alleen tijdens zijn studie, maar ook tijdens zijn loopbaan in de erfgoed- en cultuursector kunnen verwezenlijken. Door doelgericht werken tijdens zijn studietijd heeft hij het pad kunnen uitstippelen voor zijn latere loopbaan. Volgens Daemen begint een carrière namelijk niet pas na, maar al tijdens het studeren: 'Je studietijd is bij uitstek geschikt om de basis te leggen voor je latere werkzame leven.'

Als geschiedenisstudent was Daemen zich daarom al vroeg aan het oriënteren op de arbeidsmarkt. Hij liep maar liefst drie stages in drie totaal verschillende gebieden: hij liep mee op de redactie van *Historisch Nieuwsblad*, dacht mee met de gemeente Utrecht over een nieuw museum voor Gerrit Rietveld en deed onderzoek bij Beeld & Geluid naar het beeld van audiovisuele erfgoedinstellingen in de media. Voor Daemen waren dit waardevolle ervaringen. Niet alleen vanwege de ondervindingen op de werkvloer, maar ook omdat hij er hierdoor achter kwam wat hem interesseerde – én wat niet. 'Geschiedenis is een academische en geen beroepsopleiding', licht hij toe. 'Wanneer je zoals ik al snel weet dat je niet in de wetenschap verder wilt, is het belangrijk om je tijdens je studie actief te oriënteren op het werkveld waarin je in de toekomst werkzaam wilt zijn.' Voor Daemen bleek dit de erfgoed- en cultuursector. Na het afronden van zijn bachelor Geschiedenis verruilde hij Nijmegen daarom voor Utrecht en volgde daar de master Cultureel Erfgoed.

Nadat hij ook hiervan zijn diploma op zak had, kon Daemen nu ook in het werkveld zijn ambitie waarmaken. Dit bleek echter lastiger dan gedacht. 'Na een academische, inhoudelijke studie moet je echt omschakelen naar de wispelturige praktijk, waarin vele belangen (politieke, economische, bedrijfsmatige etc.) vaak de boventoon voeren. Het is soms vechten om ook het inhoudelijk, historische belang voldoende voor het voetlicht te kunnen brengen', licht hij toe. 'Schakelen en werken in dit krachtenveld vergt andere vaardigheden dan ik had opgedaan tijdens de studie.'

Toch lukte het Daemen om in zijn werk het verleden een grote rol te laten spelen in het heden. Hij begon zijn carrière in het archiefwezen bij respectieve-

lijk het Nationaal Archief in Den Haag als projectmedewerker en het Regionaal Archief Nijmegen als archivaris. Hier droeg hij bij aan het levend houden van het verleden – niet alleen door het werken met archiefstukken, maar ook door het organiseren van educatieve en publieksactiviteiten. Vanwege zijn ontwikkelde interesse in digitaal erfgoed maakte hij na zeven jaar de overstap naar Erfgoed Gelderland waar hij als projectmedewerker Digitaal Informatiebeheer aan de slag kon. Tegelijkertijd werd hij coördinator en secretaris van de stichting Versterking Herinnering WO2 Gelderland (WO2GLD) – een samenwerkingsverband van erfgoedorganisaties, de Radboud Universiteit Nijmegen en toeristische organisaties die zich inzetten voor het versterken van de herdenking van de Tweede Wereldoorlog in Gelderland. Ook bij zijn nieuwe werkgevers wist Daemen een brug te slaan tussen verleden en actualiteit, onder meer door mee te werken aan het vormgeven van het provinciale herdenkingsprogramma rondom 75 jaar vrijheid in Gelderland. Sinds anderhalf jaar verwezenlijkt Daemen zijn ambitie in zijn geboorteplaats Grathem in Limburg, van waaruit hij zich inspant voor de doorwerking van het verleden in het heden bij het Huis voor de Kunsten Limburg en de Cultuurregio Noord-Limburg. Terugkijkend op zijn loopbaan concludeert Daemen tevreden dat het ‘in mijn eerdere en huidige werkzaamheden aardig gelukt is om aan mijn ambitie invulling te geven. Geschiedenis is een belangrijk onderdeel van mijn werk en ik probeer het in de waan van de dag ook steeds een rol te geven. Door hier op regionale en provinciale schaal een steentje aan bij te dragen werd en word ik nog steeds erg gelukkig.’

Dat het hem gelukt is zijn droom te realiseren, komt mede door de stappen die hij al ten tijde van zijn studententijd ondernam, zoals het opbouwen van een netwerk. ‘Mijn studie was de start van een netwerk voor het leven en ik heb nog steeds regelmatig contact met oud-studiegenoten en docenten.’ Zo werkte Daemen als secretaris-coördinator van WO2GLD intensief samen met voorzitter Joost Rosendaal, ‘van wie ik tijdens mijn studie vele colleges volgde’. Ook kwam hij tijdens deze werkzaamheden weer in contact met zijn eerdere docent Martijn Eickhoff, die tegenwoordig bij het NIOD werkzaam is. Hetzelfde geldt voor Dolly Verhoeven. ‘Hoewel zij nog niet actief was als docent tijdens mijn studie, werkte ik eerst vanuit het Regionaal Archief Nijmegen en later vanuit Erfgoed Gelderland nauw met haar samen vanuit haar leerstoelen Nijmeegse en (later ook) Gelderse Geschiedenis.’ Deze betrokkenheid met docenten ervaart Daemen als erg aangenaam. ‘Het is bijzonder om na mijn studie nu in het werkzame leven actief samen te werken met de universiteit en meer specifiek de opleiding Geschiedenis.’ Dit contact kent bovendien niet alleen een zakelijk, maar ook een vriendschappelijk karakter. Enkele van zijn studievrienden zijn tegenwoordig namelijk werkzaam als docent aan de desbetreffende universiteit. Hij noemt Lennert Savenije, zijn jaar- en introgroepsgeenoot met wie hij nog contact heeft, en Anneleen Arnout: ‘Samen volgden we de master Cultureel Erfgoed in Utrecht, waar we samen het zuiden vertegenwoordigden: zij als Vlaming, ik als Limburger (‘reserve-Belg’).’

De warme banden die Daemen tijdens zijn studietijd heeft kunnen opbou-

wen en de stappen die hij heeft kunnen ondernemen om zijn droom waar te maken, heeft hij in zijn ogen ook te danken aan de stad Nijmegen. 'De schaal van Nijmegen maakt het tot een ideale proeftuin voor historici', meent hij. 'Er gebeurt in de oudste stad van Nederland ontzettend veel op het gebied van geschiedenis, maar het is tegelijkertijd ook niet te groot om je daar als (beginnend) historicus actief tegenaan te bemoeien. De overzichtelijkheid maakt het ook tot een hecht netwerk waarbij historici weliswaar uitwaaieren over de wijde omgeving, maar contacten en uitwisseling blijft bestaan.' Een warm bad dus, waar ambities kunnen uitgroeien tot werkelijkheid.

De fascinerende wereld van een fascistische intellectueel

Het archief van Wouter Lutkie op het Katholiek Documentatie Centrum

Ramses Peters

Vaak worden archieven aan instellingen aangeboden omdat de eigenaar ervan af wil, maar het zonde vindt om het materiaal zomaar bij het oud papier neer te zetten. Wellicht dat iemand anders er nog interesse in heeft: de archiefbewaarplaats als kringloopwinkel. Er zijn ook collecties die jarenlang zorgvuldig onderhouden, bewaard en beschermd zijn en waarvoor de eigenaar/schatbewaarder een goede, bestendige bestemming zoekt. In 2010 bezocht ik de heer Van Gelre in Groesbeek, duidelijk iemand uit de categorie schatbewaarders. Hij had twee ordners met correspondentie uit de Tweede Wereldoorlog die een aanvulling vormden op het archief van priester en publicist Wouter Lutkie. Hij wilde mij persoonlijk zien om de inhoud van het over te dragen materiaal te bespreken. Het was voor mij de kennismaking met één van de meest interessante archieven van het Katholiek Documentatie Centrum (KDC).

Wouterus Leonardus Lutkie werd in 1887 in Den Bosch geboren als zoon van Leo Lutkie en Maria van den Heuvel. Het geslacht Lutkie had handelaren en bestuurders voortgebracht. Zo was vader Leo importeur van runderhuiden. Wouter zou ook in enkele bedrijven van de familie werken, maar handel bleek zijn roeping niet te zijn. Hij reisde naar het buitenland, leerde vreemde talen spreken, verdiepte zich in filosofie en werd actief in de internationale Esperanto-beweging, gericht op de invoer van Esperanto als uniforme wereldtaal. Daarnaast interesseerde hij zich voor de katholieke sociale beweging die op dat moment in opkomst was: de drankbestrijding en de arbeidersorganisaties. Op 25-jarige leeftijd begon hij aan zijn priesteropleiding. Eerst volgde hij een jaar onderwijs aan kleinseminarie Beekvliet in Sint Michielsgestel, waarna hij zijn studie aan het grootseminarie te Haaren vervolgde. In 1919 ontving hij de priesterwijding. Sociaal bewogen of niet, de zielzorg lag hem niet. Zijn functie als kapelaan in het Brabantse Gemonde duurde nog geen drie jaar. In 1922 werd hij op eigen verzoek door de bisschop van Den Bosch, monseigneur Diepen ontslagen en betrok hij als ambteloos priester het huisje 'Soli Deo' in Nuland. Daar bleef hij de rest van zijn leven wonen en werken.

Vrijgesteld van de zielzorg probeerde Lutkie op zijn eigen manier zijn katholieke maatschappelijke bewogenheid vorm te geven: door veel te schrijven en te publiceren, door zijn activiteiten in tal van organisaties en zijn sociale werk. Van de lokale besognes in de parochie verschoof zijn aandacht naar de internationale (katholieke) samenwerking en verbroedering. Met name met kerken en katholieke organisaties in Oost-Europa en Oostenrijk onderhield hij in de jaren twintig intensieve contacten. Zo zette hij zich in voor *het Apostolaat der Rutheense Missie*, dat was opgericht om de scheuring tussen de Westerse en Oosterse katholieke kerken te beëindigen en was hij actief in de *Internationale Katholische Liga*.

Figuur 1. Tekening van Wouter Lutkie door Jan Toorop, 1927. Collectie KDC, Afbeeldingen klein formaat 2a19526

Spin in fascistisch web

Bekender werd hij echter door zijn rol in de opkomst van het fascisme in Nederland. Zijn non-conformistische opvattingen over hoe de maatschappij zou moeten worden ingericht brachten hem al snel in conflict met de Nederlandse kerkleiding. Geïnspireerd door Mussolini, de *Action Française* en Léon Bloy ventileerde hij een sterk antidemocratisch en fascistisch geluid in tijdschriften als *Katholieke Staatkunde* en *Opbouwende Staatkunde*. Al in 1924 werd hem verboden om leidinggevende functies te bekleden in nieuwe fascistische organisaties, maar zijn invloed in de beweging bleef groot. Hij correspondeerde met de zus van Mussolini en bracht ook enkele keren een bezoek aan *il Duce*. In 1934 was hij de medeoprichter van het *Instituto Universale di Studi Corporativi* (IUSC), waar vele fascistische intellectuelen en kopstukken lid van zijn geweest. In de jaren dertig was hij op de achtergrond zeer actief om de verschillende fascistische splintergroeperingen te bundelen tot één sterk alternatief voor de NSB, want van de oorlogszuchtige Duitse nationaalsocialisten moest hij niets hebben.

Lutkies voornaamste spreekbuis was zijn eigen tijdschrift *Aristo* - dat van 1930 tot 1965 bestaan heeft. *Aristo* - was geen puur politiek tijdschrift en ontwikkelde zich in de loop der tijd naar een meer algemeen cultureel tijdschrift. Zijn literaire en artistieke correspondenten behoorden niet alleen tot de behoudende katholieke stroming; hij correspondeerde met Mussolini-adept Jan Toorop en publicist Henri Bruning, maar ook met schrijvers uit de antifascistische hoek zoals Anton van Duinkerken en Hendrik Marsman.

Figuur 2. Lutkie (midden, achterste rij) [te Rome] en Arnold Meijer (midden, voorste rij), leider van het Zwart Front, 1934. Collectie KDC, Afbeeldingen klein formaat, 2a19528.

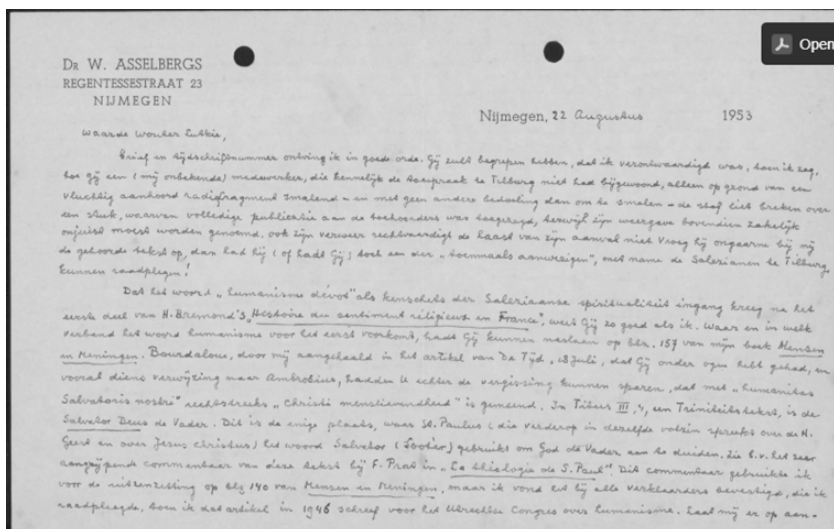
Verlossingswerk

Naast zijn politieke en publicistische activiteiten bleef Wouter Lutkie bijzonder actief op het sociale vlak, wat bekend stond als zijn Soli Deo-werk: het geven van juridische, sociale en financiële bijstand aan mensen uit de regio. Zoals ook bij zijn andere activiteiten maakte hij veelvuldig gebruik van zijn grote netwerk om voor deze hulpbehoevenden te bemiddelen. Tijdens de bezetting deden tientallen mensen een beroep op hem, vanwege bevriende contacten bij de bezetter: als bemiddelaar om gearresteerde personen vrij te krijgen, maar ook voor andere gunsten werd hij benaderd. Zo deed onder andere Willy Deen, de vader van Helga Deen, bekend als de 'Tilburgse Anne Frank', een beroep op Lutkies Italiaanse contacten om een verblijfsvergunning voor zijn gezin te verlengen. Met dit soort hulpdiensten hield hij zich tot zijn dood in 1968 bezig, naast het schrijvers- en redacteurschap van *Aristo*.¹

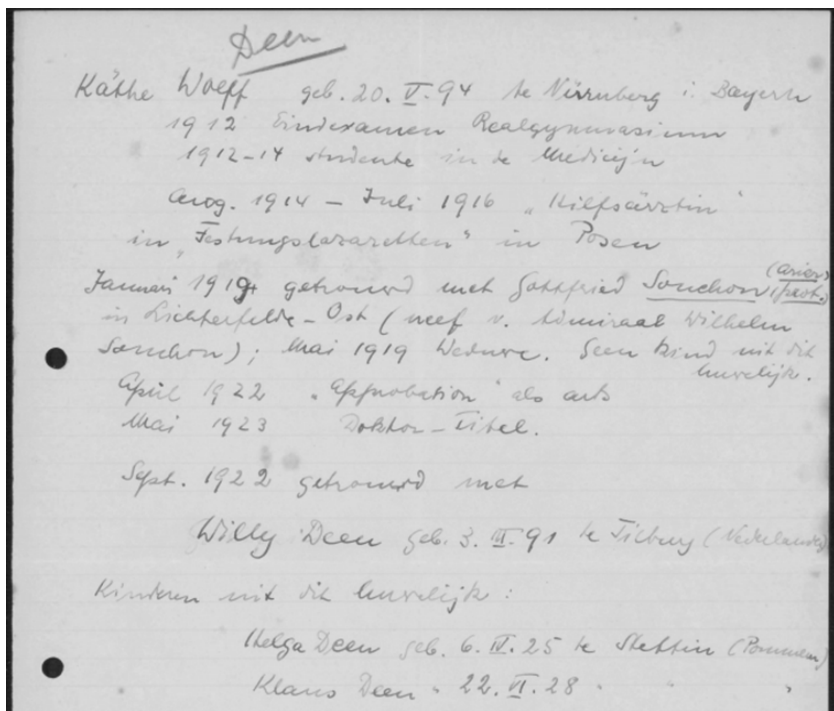
Het KDC bewaart achtergrondinformatie over archiefcollecties in de zogenaamde sleutelmappen. Over de collectie Lutkie valt daarin te lezen dat deze samen met zijn bibliotheek werd verkocht aan het grootseminarie te Haaren. Bij de opheffing van het grootseminarie in 1967 werd de collectie eigendom van het bisdom 's-Hertogenbosch, dat het op zijn beurt in 1969 in bruikleen gaf aan het toen pas opgerichte KDC. Even verderop in het dossier vinden we een brief van meneer Van Gelre, met de aanvulling dat het pas ontvangen archief van Wouter Lutkie slechts een deel van de collectie bevat. Bij zijn leven had Lutkie

1 R.J.C. van Maanen, 'Het persoonlijk archief van Wouter Lutkie' in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* (Nijmegen 1972) 15-21; R.J.C. van Maanen, 'Inventaris van het archief van Wouter Lutkie' in: A.F. Manning, W.A.A. Mes en J.H. Roes eds., *Inventarissen van het Katholiek Documentatie Centrum* (Nijmegen 1973) 155-250.

Figuur 3. Fragment van een brief van Anton van Duinkerken aan Lutkie uit 1953. Katholiek Documentatie Centrum. Archief Wouter Lutkie, archiefvolnummer 117, afkorting LUTK, inventarisnummer 1013.

Figuur 4. Aantekeningen van Lutkie over de familie Deen, voor wie hij bemiddelde. Katholiek Documentatie Centrum. Archief Wouter Lutkie, archiefvolnummer 117, afkorting LUTK, inventarisnummer 1180.

een groot deel van zijn archief aan de heer Van Gelre in bewaring gegeven. Gelukkig was meneer Van Gelre bereid ook dit deel bij het KDC onder te brengen. Gelukkig inderdaad, want veel van de literaire en politieke correspondenties bevonden zich juist in deze collectie. De correspondentie met verlossingswerk, zoals Lutkie zijn bemiddelingen bij de Duitse bezetter noemde, die ik veertig jaar daarna aan het archief mocht toevoegen, waren eveneens van Van Gelre afkomstig.

Bewaardrift

In de begeleidende brief schreef Henk van Gelre: 'Het is betreurenswaardig dat er nog altijd geen biografie van Lutkie bestaat'. Van Gelre betreunde het dat Wouter Lutkie, vanwege zijn prominente rol in het Nederlandse fascisme, met name vlak na de oorlog in zijn ogen veel te negatief beschreven werd. Hij wenste een genuanceerder, positiever verhaal. Die biografie komt er. In februari 2022 verschijnt, zo is de planning, bij uitgeverij Boom 'Wouter Lutkie, priester en fascist (1887-1968)'. 'Biografie van een man die durfde alleen te staan'. Willem Huberts, zijn biograaf, schreef onlangs in het KDC-tijdschrift *Impressie*:

[...] kennelijk was iedere snipper papier die Lutkie ooit in handen had gehad, in zijn archief terechtgekomen! Een voorbeeld. Op 6 augustus 1899 is hij in Luik. Hij is dan 12 jaar oud en hij stuurt een ansichtkaart naar zijn vader. Daarop schrijft hij, naast de gebruikelijke plichtplegingen en groeten: 'P.S. Bewaar deze kaart.'²

Lutkie bewaarde afschriften van zijn uitgaande brieven, zodat er veel complete correspondenties te raadplegen zijn. Hij bewaarde documentatie over de talrijke organisaties waar hij zich voor inzette of geïnteresseerd in was. Hij bewaarde zelfs losse aantekeningen die hij in het holst van de nacht maakte, om later uit te werken.

Lutkies bewaardrift, samen met zijn indrukwekkende (internationale) netwerk op katholiek, literair, politiek en sociaal gebied, maakt dat zijn archief voor veel meer dan alleen een biografie informatie biedt. Natuurlijk geldt dat voor het onderzoek naar katholieke conservatieve stromingen in het interbellum en het Nederlandse fascisme, maar voor zoveel meer. Bijvoorbeeld voor wie wil weten wat de prijs van wollen ondergoed in de eerste helft van de twintigste eeuw was; voor wie geïnteresseerd is in de correspondentie tussen Wouter Lutkie en Mussolini's zuster Edvige; voor wie wil weten hoe een fascistische priester gevangenen in de Tweede Wereldoorlog probeerde vrij te krijgen.

Het is, met uitzondering van de dossiers over het sociale Soli Deo werk, allemaal online te bekijken op de website van het KDC, want het archief is de afgelopen vier jaar compleet gedigitaliseerd.

² Willem Huberts, 'Brieven aan il Duce. Over het gedigitaliseerde archief van Wouter Lutkie', *Impressie. Tijdschrift voor Katholiek Erfgoed* 26 (2020) 12-14.

Figuur 5. Leden van de Aristo-redactie in 1964, vlnr.: H. van Gelre, Lutkie, A. Erwich en B. v.d. Linden. Collectie KDC, Afbeeldingen klein formaat 2a19520

Recensie

Marc van Alphen, Jan Hoffenaar, Alan Lemmers en Christiaan van der Spek, *Krijgsmacht en handelsgeest. Om het machtsevenwicht in Europa. 1648-1813* (Amsterdam: Boom, 2019), ISBN: 9789024430383, € 55,00, 504 pagina's (hardcover)

Het 'wonder' van de Republiek is een fenomeen dat historici nog steeds blijft bezighouden: hoe kon een relatief kleine Europese mogendheid in de zeventiende eeuw uitgroeien tot een leidende macht in Europa, om deze positie in de loop van de achttiende en begin negentiende eeuw te verliezen en uiteindelijk te eindigen als ingelijfd landsdeel van het Franse Keizerrijk? Deze *rise and fall* van de Republiek wordt volgens de auteurs van *Krijgsmacht en handelsgeest* in de bestaande historiografie te eenzijdig toegeschreven aan handel en rijkdom, of het afnemen daarvan.

Voorals het militaire succes van de Republiek is vaak gekoppeld aan de economische voorspoed van het land. De auteurs merken terecht op dat deze verklaring te beperkt is. Zij stellen dat motivatie, rekrutering van voldoende manschappen, innovatie op het gebied van het materieel en de aansturing van troepen minstens zo belangrijk waren. Dit betekent overigens niet dat de militaire geschiedenis van de Republiek onontgonnen terrein is. Integendeel, gevestigde namen als Olaf van Nimwegen en Jaap Bruijn hebben de krijgsmacht veelvuldig onder de loep genomen. Toch, zo beargumenteren de auteurs, zijn bestaande studies vooral beschrijvende uiteenzettingen van specifieke veldslagen en oorlogen.

Met *Krijgsmacht en handelsgeest*, het derde deel van de serie *Militaire geschiedenis van Nederland*, probeert het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) daar verandering in te brengen. In lijn met de historiografische stroming van *new military history* trachten de auteurs 'het optreden en functioneren van de Nederlandse krijgsmacht in een bredere politieke, economische, sociale en maatschappelijke context' te plaatsen (p. 12). Specifiek wordt er ook aandacht besteed aan de 'gewone' soldaat en matroos, met oog voor de relatie tussen het leger en de burgerbevolking. Een ambitieuze opgave voor een periode van bijna 200 jaar. Van Alphen, gespecialiseerd in maritieme geschiedenis, heeft hoofdstukken 1, 2 en 7 op zich genomen; Van der Spek, expert op het gebied van het Nederlandse leger in de Franse Tijd, heeft hoofdstukken 4, 5 en 8 op zich genomen; Lemmers, specialist in de geschiedenis van de marinescheepsbouw en -techniek, hoofdstuk 3; en Hoffenaar, gespecialiseerd in de militaire aspecten van de Koude Oorlog, hoofdstuk 6.

Het werk valt uiteen in twee delen. Deel 1 sluit aan bij de traditionele mili-

taire geschiedschrijving en bestaat uit een chronologische weergave van het militair-strategisch optreden van de Republiek. Gevoerde veld- en zeeslagen, alliantiepolitiek en vredesverdragen staan hier centraal. De hoofdstukken in dit deel zijn alomvattend en gedegen, maar blijven mede door het geringe gebruik van bronmateriaal enigszins oppervlakkig. Uiteenzettingen van de oorlogen en veldslagen zijn onmisbaar in een overzichtswerk over militaire geschiedenis, maar door enkele specifieke casussen uit te lichten hadden deze wellicht wat levendiger beschreven kunnen worden. Hoofdstuk 4 steekt boven de andere hoofdstukken uit. Hierin wordt de militaire samenwerking met Frankrijk onder de loep genomen voor de periode van 1795 tot en met 1813. Onder meer door het gebruik van ooggetuigenverslagen beschrijft Van der Spek veldslagen en belegeringen vanuit het perspectief van Nederlandse officieren, bijvoorbeeld tijdens de Volkerenslag van Leipzig in 1813 (p. 170, 204). Dit geeft het hoofdstuk meer kleur.

De kracht van het boek zit hem zonder meer in deel 2. Dit thematische deel gaat in op het 'hoe' en 'waarom' van de veld- en zeeslagen die in deel 1 zijn behandeld. Tot in detail wordt beschreven welke kosten er verbonden waren aan vestigingsbouwwerken (p. 257, 320), welke voor- en nadelen de decentrale vlootbouw van de Republiek met zich meebracht (p. 223-227), aan welke kwaliteitskeurmerken het vlees voor soldaten moest voldoen (p. 252), wat matrozen onderweg aten (p. 373) en hoe de lokale bevolking reageerde op (vriendelijke) troepen in hun stad of dorp (p. 430). Door deze enorme diepgang en veelzijdigheid weten de auteurs een evocatief verhaal te schetsen dat voorbijgaat aan de 'mechanische' en operationele kant van de krijgsgeschiedenis.

Het zijn vooral de ooggetuigenverslagen van soldaten, matrozen en burgers die deel 2 bijzonder interessant maken. Aantekeningen van een dertienjarige marineofficier in opleiding leggen bijvoorbeeld de barre realiteit achter de heldhaftige zeeslagen vast: matrozen die handen verloren, een stuk schroot dat dwars door een lichaam spietste en het overboord gooien van rompen. 'Een schrikkelijk leven' (p. 379). Het samen meemaken van dergelijke ontberingen op zee werkte verbroederend, zo blijkt ook uit de grote betrokkenheid van de zeventiende-eeuwse kapitein Leendert Haexwant. Deze zeeman correspondeerde met zijn echtgenote over de bemanning, om die informatie vervolgens aan de betreffende gezinnen doorgespeeld te krijgen. Zij bracht op haar beurt de bemanning op de hoogte van het thuisfront na bezoeken aan hun families. Een andere kapitein beschreef zijn verdriet bij het verlies van een bemanningslid in zijn scheepsjournaal (p. 370). Het zijn dergelijke beschrijvingen die de individuen achter de veld- en zeeslagen een gezicht geven.

Verder is het werk voortreffelijk geïllustreerd en uitgegeven en zijn de kaarten een integraal onderdeel van de leeservaring. Vooral de kaart die de verdedigingslijnen in de Nederlanden en Frankrijk tussen 1648-1795 laat zien heeft een meerwaarde. In de tekst rondom de afbeelding worden allerlei geografische en strategische hindernissen in dit gebied benoemd, waarvan het belang pas echt blijkt uit de visualisatie op de kaart waarop waterwegen, verdedigingslijnen en barrièresteden tot in detail worden weergegeven (p. 288).

Voor deel 2 baseren de auteurs zich op een indrukwekkende hoeveelheid archiefmateriaal afkomstig uit verschillende nationale en lokale archieven. Hoofdstuk 7 biedt ook een reflectie op het geraadpleegde bronmateriaal. Dit had wat mij betreft niet misstaan in de inleiding, aangezien de status van een aantal geraadpleegde ‘manuscripten’ uit het NIMH-archief niet geheel duidelijk is. Zijn het allemaal ongepubliceerde werken of zit er primair bronmateriaal tussen? Eén manuscript en de inhoud daarvan wordt in de inleiding beschreven – dit is een eerste concept van *Krijgsmacht en handelsgeest* dat uiteindelijk niet gepubliceerd is en in het NIMH-archief is opgenomen –, maar voor de rest blijft dit uit. Omdat het onduidelijk blijft wat er in deze stukken wordt beschreven is het als lezer moeilijk te achterhalen welke informatie precies uit de bron wordt gedestilleerd. Bovendien blijft het bij de analyse van de bronnen vaak wat descriptief en anekdotisch.

Ondanks de enorme veelzijdigheid aan invalshoeken weten de auteurs knap samenhang aan te brengen in het geheel – de grote lijnen uit deel 1 worden in deel 2 samengenomen om de ervaringen van de matrozen en soldaten in te kaderen. In de slotbeschouwing had de samenhang nog sterker naar voren kunnen komen, omdat deze nu vooral een samenvatting geeft van de individuele hoofdstukken. Desondanks zijn de auteurs van *Krijgsmacht en handelsgeest* erin geslaagd om een vernieuwend, veelzijdig en bewonderenswaardig werk te presenteren dat onmisbaar zal zijn voor studenten, wetenschappers en anderszins militair-historisch geïnteresseerden in de voorzienbare toekomst.

Emiel Geurts is Historical Studies researchmasterstudent aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij houdt zich vooral bezig met de rol van maatschappelijke actoren in Europese integratiegeschiedenis en Nederlandse parlementaire geschiedenis.

Uit de Ivoren Toren

Publicaties en presentaties

Begin dit jaar publiceerde emeritus hoogleraar Cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit **Peter Rietbergen** een vierde herziene versie van *Europe: A Cultural History* (voor het eerst verschenen in 1998). In deze vierde druk geeft Rietbergen zijn nieuwe visie op Europa en het originele werk is bij de tijd gebracht en fors uitgebreid. Zo gebruikt hij onder andere nieuwe wetenschappelijke inzichten over de 'vroegste Europeanen' op basis van DNA-onderzoek en nieuwe interpretaties over de Eerste Wereldoorlog. Het meest uitdagende volgens Rietbergen was het schrijven van de epiloog op de grens van heden en verleden: wat zijn de problemen waarmee Europa nu geconfronteerd wordt?

Rutger Kramer bracht recentelijk samen met collega's Helmut Reimitz en Graeme Ward het boek *Historiography and Identity III: Carolingian Approaches* uit via Open Access. In dit boek onderzoeken zij hoe historiografische narratieven uit het Karolingische rijk omgingen met het verleden en meer specifiek een veelheid aan post-Romeinse identiteiten.

Recentelijk verscheen het 111e Historisch Jaarboek Gelre 2020 over virussen, doodslag, kunst en liefdadigheid. In acht artikelen wordt ingegaan op een scala aan Gelderse thema's. Heel actueel, en heel herkenbaar, is een beschrijving van de bestrijding van besmettelijke ziekten door de negentiende-eeuwse Gelderse gezondheidscommissie. Het jaarboek bevat daarnaast verschillende bijdragen over de middeleeuwen, waaronder een beschouwing over de kunstenaarsfamilie Maelwael-Van Lymborch, en een reconstructie van de doodslag op een knecht uit Maas en Waal. Een heel ander voorbeeld is een artikel over een Zutphense liefdadigheidsvereniging die arme vrouwen aan naai- en breiwerk hielp, o.a. **Dolly Verhoeven** en **Lennert Savenije** leverden hier een bijdrage aan.

Vincent Hunink bracht een vertaling uit genaamd *Martialis. Feest in het oude Rome. Geschenken voor de Saturnaliën*. Het jaarlijkse feest van de Saturnalia was een echt Romeins winterfeest, dat zich laat vergelijken met het Nederlandse Sinterklaas en Kerstmis. Zoals de naam al aanduidt, is het verbonden met de god Saturnus, de vader van Jupiter. Een belangrijk onderdeel van dit feest zijn cadeautjes die men elkaar geeft en dat is het onderwerp van deze dubbelbundel gedichten van Martialis (1e eeuw n. Chr.). Het is als het ware een tableau-vivant van de Romeinse wereld in feeststemming. In honderden epigrammen krijgt de lezer beelden van etenswaren, drankjes, gebruiksvoorwerpen, kleding, ijzerwaren en slaven.

Onderzoek en beurzen

Het Mondriaan Fonds en het Ministerie van VWS hebben in het kader van 75 jaar bevrijding een driejarig onderzoeksproject van **Wim van Meurs** goedgekeurd over 'lokaal besturen tussen bezetter en burger'. **Jan Julia Zurné** en **Marieke Oprel** zijn als adviseurs en docenten bij het project betrokken. Het onderzoek zal zich richten op bestuurders in Zeeland, Gelderland en Groningen die tijdens de bezetting op hun post bleven om – in opdracht van de koningin – erger kwaad van het Nederlandse volk af te wenden. Na de oorlog werden ze hierop afgerekend.

Coen van Galen en Alice Schrikker (Universiteit Leiden) hebben van onderzoeksinstituut RICH financiering ontvangen voor een pilot project over slavernij in Nederlands-Indië tussen 1819 en 1860. Zij zullen samenwerken met Indonesische onderzoekers om sporen van slavernij in Nederlands-Indië in de negentiende eeuw te achterhalen, met name de Registers van Lijfeigenen (1819-1860), de Indonesische tegenhanger van de slavenregisters.

Lezingen, congressen en presentaties

Op 24 februari organiseerde junior-onderzoeker **Felix Bosch** voor de onderzoeksgroepen 'Repertoires of Representation' en 'Cultures of War and Liberation' een workshop met onderzoekers van de Universität Wuppertal over bezettingsregimes en maatschappelijk leven in deze uitzonderlijke omstandigheden. Sprekers van Nijmeegse zijde waren **Joost Rosendaal** en **Kristian Mennen**.

Op 7 maart was promovendus van de Leerstoelgroep Politieke Geschiedenis **Paul Reef** te gast bij OVT op Radio 1 over de boycotbeweging tegen het WK mannenvoetbal in Argentinië in 1978 samen met Oeki Hoekema, de enige profvoetballer die destijds opriep tot een boycot. Bij hetzelfde programma was dr. **Maaïke Derksen** te gast over haar themanummer met andere Radboudcollega's over Nederlands en Belgisch koloniale kijk op kinderen.

In Memoriam Peter Raedts (1948 – 2021)

Op 27 februari jl. overleed historicus **Peter Raedts** op 72-jarige leeftijd. Raedts was sinds 1994 aangesloten als professor Middeleeuwen bij de Radboud Universiteit Nijmegen. Ook na zijn emeritaat in 2013 was hij nog altijd een graag geziene gast en collega bij de opleiding Geschiedenis. De redactie van Ex Tempore wenst de nabestaanden veel sterkte toe.

Auteursinformatie

Artikelen

Van Constantinopel naar Nijmegen

Mariëtte Verhoeven is kunsthistorica en als onderzoeker en docent verbonden aan het Radboud Institute for Culture and History (RICH) en het departement Geschiedenis, Kunstgeschiedenis en Oudheid van de Radboud Universiteit. Haar onderzoek betreft de cultuurgeschiedenis van vroegchristelijke en Byzantijnse architectuur. In 2010 promoveerde zij op een proefschrift getiteld *The Early Christian Monuments of Ravenna: Transformations and Memory*. Momenteel richt haar onderzoek zich met name op het Byzantijnse erfgoed van Istanbul, het voormalige Constantinopel.

De Nederlandse biodiversiteit in de late middeleeuwen (1300-1500)

Sander Govaerts is postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit Utrecht. Hij studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit van Amsterdam. Zijn onderzoek richt zich voornamelijk op militaire en ecologische geschiedenis van de middeleeuwen en vroegmoderne tijd.

Eigenheid en gemeenschappelijkheid

Dr. Bart Zwegers (1985) is docent politieke en sociale geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij promoveerde aan de Universiteit Maastricht op het proefschrift *Heritage in Transition* over de naoorlogse geschiedenis van monumentenzorg in Groot-Brittannië en Duitsland.

E-mail: b.zwegers@let.ru.nl

'De Karavaan van Wee en Wanhoop.'

Anne Maria (Annabel) Buiten is een student van de HLCS onderzoeksmaster aan de Radboud Universiteit. Tijdens deze master heeft ze stage gelopen bij het Im2mediate project van de Communicatie afdeling van de KU Leuven. Dit project deed onderzoek naar de interactie tussen migranten en vluchtelingen enerzijds en sociale en politieke reacties anderzijds.

Dr. Paul Puschmann is universitair docent Economische, Sociale en Demografische geschiedenis aan de Radboud Universiteit.

Vaste rubrieken

Boeken top vijf

Sanne Muurling is een sociaaleconomisch historicus van de vroegmoderne en moderne periode, met een specialisatie in gender en sociale ongelijkheden. Haar werkt focust zich op thema's als criminaliteit, ziekte en dood, en sociale controle. Eind 2020 is haar monografie *Everyday Crime, Criminal Justice and Gender in Early Modern Bologna* gepubliceerd bij Brill. Verder heeft zij gepubliceerd over criminaliteit en gender in relatie tot de stedelijke ruimte in de *Journal of Social History* en *The Routledge history handbook of gender and the urban experience*. Haar huidige onderzoek richt zich op de langetermijntwikkeling van sterfte in relatie tot sociale ongelijkheid in het stedelijke landschap van 19de-eeuws en vroeg 20e-eeuws Amsterdam.

Uit het archief

Ramses Peters (1980) is de archivaris van het Katholiek Documentatie Centrum van de Radboud Universiteit Nijmegen. Aan deze universiteit studeerde hij geschiedenis en vond hij zijn eerste baan als coördinator van de bouw van de website: *Digitaal Katholiek Erfgoedhuis*. Als archivaris is hij onder andere verantwoordelijk voor de aanwas van de collectie en de digitalisering van archiefmateriaal.